

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTAMAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

**TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT
UNIVERSITETI**

“Buxgalteriya hisobi va audit” fakulteti

“Iqtisodiy tahlil va audit” kafedrası

**IQTISODIY TAHLIL NAZARIYASI
fanidan**

MA'RUZALAR MATNI

Тошкент — 2012

KIRISH

O'zbekiston Respublikasi hozirgi vaqtda tub islohotlar va ularni chuqurlashtirish, ya'ni, sifat jihatdan va mazmunan yangilanish davrini boshdan kechirmoqda. Islohotning hozirgi bosqichida iqtisodiyotni erkinlashtirish, makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash evaziga uzluksiz iqtisodiy o'sishga erishishdek dolzarb vazifa qo'yilgan. Bu esa o'z navbatida rejali iqtisodiyot sharoitida shakllangan barcha iqtisodiy kategoriyalar va dastaklarning iqtisodiy mazmuniga ko'ra milliy istiqlool g'oyasiga va O'zbekiston iqtisodiy taraqqiyot yo'liga mos ravishda yangilanishini taqozo qiladi. Bular jumlasiga iqtisodiy tahlil nazariyasi ham kiradi.

Iqtisodiy tahlilning maqsadi faoliyat ko'rsatayotgan xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning ishlab chiqarish va moliyaviy faoliyatini ularni boshqaruvchilarga yaqqol ko'rsatib berish, kamchiliklarini ochib tashlashdan, korxonaning asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlariga baho berish va ularga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash, hamda ishlab chiqarish samaradorligini oshirish bo'yicha ichki xo'jalik rezervlarini aniqlash va ularni ishlab chiqarish aylanmasiga jalb qilish bo'yicha chora-tadbirlar ishlab chiqishdan iborat. Bular esa o'z navbatida mazkur fanni o'rganishni o'ta dolzarbligidan dalolat beradi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy tahlil fanining tutgan o'rnini, vazifalari beqiyos oshmoqda. Shu bois mazkur fanning predmeti, usuli, ob'ekti, sub'ekti, turlarini bugungi kun talabiga mos ravishda takomillashtirishni taqozo etadi. Shulardan kelib chiqqan holda, ishda iqtisodiy tahlilning milliy istiqlool g'oyasiga mosligini ta'minlash muammolari, nazariy asoslari, predmeti, mazmuni, vazifalari, usuli, texnik usullari, iqtisodiy-matematik usullar, turlari bayon etilgan. Iqtisodiy tahlilning shakllaridan biri kompleks tahlildir. Shu bois ishda iqtisodiy tahlilning kompleks tizimi va ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, rezervlarni yig'ma hisoblash va ularni aniqlash usullariga alohida e'tibor berilgan. Ishda iqtisodiy tahlilning nisbatan yangi turi - funktsional-qiymat tahlili (FQT) ga ham alohida o'rin berilgan. Shuningdek, ishda korxonalarning ishlab chiqarish va moliyaviy faoliyatini ifodalovchi asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlarini tahlil qilish usullarining asoslari qisqacha yoritilgan.

Iqtisodiy tahlil nazariyasi fani hisob-tahliliy fanlar majmuiga kirib, u «Buxgalteriya hisobi va audit» yo'nalishi bo'yicha saboq olayotgan bakalavrlarni tayyorlashda etakchi o'rinni egallaydi. Undan «Moliya va kredit», «Bank ishi» va boshqa yo'nalishlar bo'yicha ta'lim olayotgan talabalar ham foydalanishlari mumkin. Shuningdek, undan o'rta maxsus o'quv yurtlari o'quvchilari va o'qituvchilari, magistrlar, aspirantlari hamda iqtisodiy ishlar bilan shug'ullanuvchi mutaxassislar, tadbirkorlar, qolaversa, iqtisodiy tahlil bilan qiziquvchi keng kitobsevarlar ommasi foydalanishlari mumkin.

I MAVZU. IQTISODIY TAHLILNING RIVOJLANISH TARIXI VA FAN SIFATIDA SHAKLLANISHI

Reja

- 1.1. Iqtisodiy tahlilning fan sifatida shakllanishi va rivojlanish bosqichlari
- 1.2. Iqtisodiy tahlil-dialektikaning muhim xususiyati.
- 1.3. Iqtisodiy tahlil-boshqaruv tizimining maxsus funktsiyasi.
- 1.4. Iqtisodiy tahlilning asosiy tamoyillari.
- 1.5. Iqtisodiy tahlilning rezervlarni aniqlashdagi ahamiyati

1-maruza

1.1. Iqtisodiy tahlilning fan sifatida shakllanishi va rivojlanish bosqichlari

Har qanday fanning vujudga kelishi uchun hayotiy zaruriyat tug'ilishi lozim. Shu tufayli fanning shakllanishi biror kishi yoki vazirlikning ijod mahsuli bo'lib qolmasdan, balki ob'ektiv jarayonga tayanadi.

Xo'jalik faoliyatini iqtisodiy tahlil qilish fani ko'p asrlik tarixga ega bo'lgan buxgalteriya hisobi va statistika kabi fanlar asosida vujudga kelgan, bu uchun esa ob'ektiv shart-sharoitlar yaratilgan.

Rus olimlarining buxgalteriya hisobiga bag'ishlangan asarlari XIX asrda paydo bo'la boshlagan. Shu davrdagi ishlab chiqarish taraqqiyoti iqtisodiy jarayonlarni to'g'ri va to'liq hisobga olishni talab qiladi. Ammo ishlab chiqarishning takomillashib borishi, korxonalar o'rtasida erkin raqobatning vujudga kelishi buxgalteriya ma'lumotlarini chuqurroq o'rganishni va uni to'g'ri tushuntirish zaruratini tug'diradi. Bu esa o'z navbatida tahlil elementlarining vujudga kelishini taqozo qiladi, chunki, «tijorat sirini» takomillashtirish borasidagi juda ko'p savollarga buxgalteriya hisobi va statistika fani javob berishga qiynalib qoladi.

Korxonalarni to'g'ri, oqilona boshqarish, uning moliyaviy holatini yaxshilash, raqobatbardoshlik quvvatini oshirish xo'jalik faoliyatini chuqurroq o'rganishni talab qildi. Bu esa buxgalteriya balansi va boshqa hisobotlarda ifodalangan ba'zi ko'rsatkichlarga izoh berishni talab qildi. Bular esa o'z navbatida hozirgi tahlil fanining vujudga kelishi uchun ob'yektiv asos bo'lgan.

Tahlilning elementlari birinchi marta 1880 yillarda chiqa boshlagan «Schyotovodstvo» jurnalida paydo bo'la boshlagan. Keyinchalik bu jurnalda juda ko'p maqolalar buxgalteriya balansini tahlil qilishga bag'ishlangan. Shunday qilib, tahlilning ba'zi elementlari mavjud bo'lgan fan — «Balansshunoslik» fani paydo bo'lgan.

Bu fanning balansshunoslik deb atalishiga asos bo'lgan, chunki o'sha paytlarda xo'jalik faoliyatining natijasi asosan buxgalteriya balansida ifoda etilgan xolos. Balans ma'lumotlariga asosan korxonaning mablag'i yoki ular manbaining ma'lum muddatda o'zgarishi aniqlanadi. Lekin shu o'zgarishlar nima evaziga sodir bo'layotganligi, ularga qaysi omillar ta'sir ko'rsatayotganligi korxona egasi uchun muhim bo'lib bordi. Bu esa balansdagi ko'rsatkichlarni batafsil tahlil qilish zaruratini vujudga keltiradi. Tahlilning ilk ko'rinishi — "Balansshunoslik" fani shu tariqa shakllana bordi.

Tahlil fanining vujudga kelishida va uning shakllanishida olimlardan V. S. Nemchinov, A. V. Prokofyev, R.YA. Veysmai, I.S. Arinushkin, P. N. Xudyakov kabilarning juda katta xizmatlarini ta'kidlash lozim. Bu mualliflar asarlari asosan o'tgan asrdagi korxonalarning murakkab faoliyatini tahlil qilishga bagishlangan. Jumladan, 1883 yilda A. V. Prokofevning «Ikki yoqlama buxgalteriya kursi» asari chop etilgan. Ammo bunda maxsus tahlilga bag'ishlangan bo'lim yo'q bo'lsada, biroq balans ko'rsatkichlari faqat nazorat qilish uchun emas, balki tahlil qilish uchun ham kerak, deb ta'kidlangan.

1917 yilga qadar nashr qilingan asarlarga R. YA. Veysmanning «Hisobshunoslik kursi» kitobini kiritish mumkin. Bu kitobda balans talqiniga bag'ishlangan maxsus qism bo'lib, unda ko'rsatkichlar tahlil qilingan. Bu kitobda muallif balansning aktiv va passiv qismlaridagi moddalariga izoh berib, ularning real va haqiqiy ekanligini isbotlashga unngan. Birinchi marta «Balans-netto» tushunchalari kiritilgan.

I. S. Arinushkin 1912 yilda «Aksioner korxona balansi» kitobini chop etadi. Bu asar faqat balans moddalarini tahlil qilishga bag'ishlanadi. Unda balansning tuzilish tartibi, moddalarni baholash yo'llari, xo'jalik faoliyatini yaxshilash usullari yoritilgan. Shunday qilib XIX asr boshlarida xo'jalik faoliyatini, jumladan buxgalteriya balansini tahlil qilish usullari vujudga keladi, ammo tahlil fani hali mustaqil fan sifatida shakllanmaydi. Shu tufayli tahlil fani eng avvalo buxgalteriya hisobi fanining bir qismi bo'lib shakllanadi.

Ishlab chiqarish taraqqiyoti krizis va raqobatni ham vujudga keltirdi. Bunday sharoitda har bir korxona faoliyatining moliyaviy barqarorligi, undagi «tijorat siri» muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday sharoitda buxgalteriya balansi ma'lumotlari yetarli bo'lmasdan qoldi. Buxgalteriya balansi bilan birgalikda boshqa ko'rsatkichlarni ifodalaydigan hisobotlar ham vujudga kela boshladi va tahlilning ko'lamini kengaytdi. Oldin faqat buxgalteriya balansi tahlil qilingan bo'lsa, endi unga boshqa hisobotlar tahlili ham qo'shilib «Hisobot tahlili» vujudga keldi. Bunda buxgalteriya

balansidagi ko'rsatkichlar bilan birgalikda «Foyda va zararlar» haqidagi hisobot ma'lumotlaridan ham foydalanildi.

Xo'jalik faoliyatini tahlil qilish fani mustaqil fan sifatida shakllangunga qadar o'ziga xos tarixga va bir qancha nomlarga ega bo'ldi. Iqtisodiy tahlilning vujudga kelish tarixi, bu bo'yicha nashr qilingan adabiyotlar, uning fan sifatida shakllanishi va nomining ham takomillashib borganligidan dalolat beradi. Shunday qilib tahlil fani vujudga kelguncha bir qancha evolyusion yo'lni bosib o'tdi. Nihoyat u fan sifatida shakllandi. Endigi vazifa bu fanga to'g'ri nom tanlashdan iborat edi. Bu borada ancha ijodiy tortishuvlar ham bo'ldi. Bir guruh olimlar bu fanning nomini «Iqtisodiy tahlil» deb atashni tavsiya qildilar. Bunda ushbu fan korxonaning butun iqtisodini o'rgatadi, deb asosladilar.

Ikkinchi gurux olimlar esa ushbu fanning nomini «Sosial-iqtisodiy tahlil» deb atashni tavsiya qildilar. Shu tufayli ushbu fan iqtisodiy jarayonlarni ijtimoiy (sosial) jarayondan ajratib bo'lmaydi, deb o'rganadi. Bu ayniqsa, mustaqil O'zbekiston uchun juda katta ahamiyatga ega, chunki biz kuchli ijtimoiy himoyaga asoslangan bozor iqtisodiyotini shakllantirishni asosiy maqsad qilib qo'ydik.

Ba'zi olimlar korxona va tashkilotlar xo'jalik faoliyati faqat ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlardan iborat emasligiga asoslanib, bu fanning nomini «Ijtimoiy, iqtisodiy va texnologik tahlil» deb atashni ham tavsiya qilib chiqdilar. Bu guruh olimlar xo'jalik faoliyatida texnologik jarayonlar bilan birgalikda texnikadan samarali foydalanish zarurligini isbotlamoqdalar. Buni tahlil fanida o'rganish kerakligini takidlashmoqda. Haqiqatda, korxona nuqtai nazaridan olib qaraydigan bo'lsak, bu fikr to'g'ri. Hozirgi paytda juda ko'p olimlar bu fanning nomini «Xo'jalik faoliyati tahlili» deb atamoqda. Bunga biz ham qo'shilgan holda shuni takidlamochimizki, barcha iqtisodiy, ijtimoiy, texnologik jarayonlar xo'jalik faoliyati davomida sodir bo'ladi. Shu tufayli «Xo'jalik faoliyati tahlili» deyilsa, bu korxonaning barcha sohasini o'z ichiga oladi va uni bimalol fanning nomini atashda qo'llash mumkin, deb hisoblaymiz.

Ammo shuni ta'kidlash joizki, 1999 yilda ishlab chiqilgan ta'lim andozalarida «Xo'jalik faoliyati tahlili» fani o'rniga «Iqtisodiy tahlil» fani kiritilgan. Lekin mazmuni oldingidek qolgan. Shunday ekan, uni hozir davlat andozasiga asoslanib «Iqtisodiy tahlil» deb atash xato bo'lmaydi deb hisoblaymiz.

Tahlil fanining vujudga kelish tarixini ko'z oldimizga yaqqolroq keltirish uchun shu sohaga bag'ishlangan adabiyotlarni xronologik jihatdan ko'rib chiqish maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz.

XX asr boshlarida tahlilning bazi elementlari vujudga kelganligi to'g'risida tegishli ma'lumotlar berildi. Bu o'sha paytlarda chop qilingan quyidagi adabiyotlarda o'z aksini topdi: 1880 yillarda R. YA Veysman tomonidan «Kurs schetovodstvo» kitobi chiqdi. Bunda maxsus bob «Razbor balansov» deb nomlanib maxsus tahlilga bag'ishlangan bo'lib, balansning moddalari ancha chuqur talqin qilingan.

1920 yillarda olimlardan P. N. Xudyakov «Analiz balansa» va «Populyarnie ocherki balansovedeniya» (1929 y) kitoblarini nashrdan chiqardi. 1926 yilda Galperinning «Uchebnik balansovedeniya», shu yilda A. P. Rudanovskiyning «Postroyenie balansa» kabi kitoblari chop etildi.

30-yillarga kelib tahlilning ko'lamini kengaytish boshlandi. Tahlil qilish uchun faqat buxgalteriya balansi moddalari emas, balki xo'jalik faoliyatining boshqa ko'rsatkichlari ham tahlil qilina boshlandi. Natijada tematik tahlil vujudga keldi va ba'zi mavzularga bag'ishlangan adabiyotlar nashrdan chiqishni boshladi. Bunga misol qilib A. P. Aleksandrovskiyning «Kalkulyatsiya i analiz raboti predpriyatiy» (1932 y.), N. R. Veysmanning, 1934 yilda chiqqan «Schetnyy analiz», shu yili nashr qilingan A. YA. Lokshinning «Analiz otchyota», S. K. Taturning «Analiz otchyota promishlennix predpriyatiy», 1935 yilda chop etilgan M. X. Jebrakning «Prinsipi organizatsii analiza sebestoimosti» kitoblarini keltirish mumkin.

U 1940 yillarga kelib «Xo'jalik faoliyatini tahlil qilish» fani fan sifatida to'liq shakllandi. Unga bag'ishlangan yirik darsliklar vujudga keldi va oliy o'quv yurtlarida mustaqil fan sifatida o'qitila boshlandi. Bu xayrli ishda professorlardan S. K. Tatur, N. R. Veysman, I. A. Sholomovich, M. S. Rubinov, M. I. Bakanov kabi olimlarning xizmatlari katta. Jumladan, 1940 yilda S. K. Tatur «Analiz xozyaystvennoy deyatel'nosti promishlennix predpriyatiy», M.S. Rubinov «Osnovi uchyota i analiza xozyaystvennoy deyatel'nosti promishlennogo predpriyatiya», 1952 yilda M. I. Bakanov, I. A. Sholomovich bilan hamkorlikda «Analiz xozyaystvennoy deyatel'nosti predpriyatiy» nomli yirik darsliklar chop ettirdi.

1950 yillar ham tahlil fanining rivojlanishida asosiy bosqich bo'ldi. Shu yillarda sanoat korxonalarida tahlil qilish fani yanada ravnaq topdi. Bunga nasabi zikr etilgan olimlar bilan birgalikda I. I. Poklad o'zining «Ekonomicheskiy analiz proizvodstvenno-finansovoy deyatel'nosti promishlennix predpriyatiy», S. B. Barngols «Oborotnye sredstva promishlennix predpriyatiy» (1957 y.), I. V. Valuev «Balans metallurgicheskogo zavoda i ego analiz» (1954 y.), G.G. Bro «Analiz balansa promishlennogo predpriyatiya» (1957 y.), A. Sh. Margulis «Balans promishlennogo predpriyatiya» kitoblari bilan katta hissa qo'shdilar.

60—70-yillarga kelib tahlilning alohida turlari vujudga keldi. 1976 yilda S. K. Tatur tahriri ostida Moskva davlat universiteti olimlari «Vidi ekonomicheskogo analiza, ix mesto i rol v sovershenstvovanii upravleniya promishlennim proizvodstvom» kitobini chop etdi. 1973 yilda B. I. Maydanchik «Sravnitelnyy ekonomicheskoy analiz v mashinostroyeni» kitobini, 1974 yilda A. D. Sheremet «Kompleksnyy ekonomicheskoy analiz deyatel'nosti predpriyatiya (voprosy metodologii)» kitobini chop etdilar.

80-yillarning hususiyati shundaki, bu davrda iqtisodiy tahlil fanining nazariyasini yaratish bo'yicha hududiy maktablar vujudga keldi. Jumladan Moskvada M. I. Bakanov va A. D. Sheremet rahbarligidagi maktab. Bular «Teoriya ekonomicheskogo analiza» kitobini qayta nashrdan chiqardilar. Minsk olimlaridan V. V. Osmolovskiy, V. I., Strajev, L. I. Kravchenko, L. L. Ermolovich, YU. I. Busigin, N. A. Rusak hamkorlikda 1989 yilda «Teoriya analiza xozyaystvennoy deyatel'nosti» darsligini yaratdi. Qievlik olimlardan I. I. Karakov va V. I. Samborskiy hamkorligida 1989 yilda «Teoriya ekonomicheskogo analiza» degan darslik paydo bo'ldi, endilikda barcha mustaqil hamdo'stlik davlatlarida «Xo'jalik faoliyati tahlilining nazariyasi», mustaqil fan sifatida oliy o'quv yurtlarida o'qitilmoqda. Bu albatta xo'jalik faoliyatini boshqarishda, uning moliyaviy barqarorligini va raqobatbardoshligini taminlashda eng muhim tadbirlardan biri bo'lib hisoblanadi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida, iqtisodiy tahlil ham yangilanish davrini boshidan kechirmoqda. Uning mazmuni rejaning bajarilishini tahlil qilishdan jahon andozalari talablariga javob beradigan ko'rsatkichlarni o'rganishga qaratilmoqda. Bu borada ijtimoiy mahsulotdan ichki yalpi mahsulot va shundan kelib chiqadigan ko'rsatkichlar tizimiga o'tish ko'zda tutilmoqda.

Mustaqil Respublikamiz o'zining mustaqil fanlariga va har bir fan o'zining yaratilish tarixiga ega bo'lishi kerak. Xo'jalik faoliyatini tahlil qilish fani boshqa fanlar singari O'zbekistonda ham o'z tarixiga ega. Bu fan sobiq ittifoq tarkibidagi boshqa Respublikalar singari O'zbekistonda ham uning tarkibida shakllandi.

1970 yillarda Samarqandda prof. I. T. Abdulkarimov rahbarligida tahlil maktabi tarkib topdi. Natijada Samarqand kooperativ instituti bazasida shu fanning ravnaqiga, uning nazariy va amaliy muammolariga bag'ishlangan bir qancha ilmiy-amaliy konferensiyalar o'tkazildi.

70-yillarning ikkinchi yarmiga kelib tahlilchilar safi O'zbekiston miqyosida tanila boshlandi va kengaydi. Bu fan bo'yicha o'zbek tilida darsliklar paydo bo'la boshladi. 1973 yilda «O'qituvchi» nashriyotida N. A. Xan tomonidan tayyorlangan «Qishloq xo'jalik korxonalari xo'jalik faoliyatining analizi» nomli oliy o'quv yurtlari uchun darslik chop etildi. 1979 yilda O. Mahmudovning «Qishloq xo'jalik korxonalarining xo'jalik faoliyatini analiz qilish» nomli o'rta maxsus o'quv yurtlariga

mo'ljallangan o'quv qo'llanma ham o'zbek tilida chop etildi. Bu darslik va o'quv qo'llanmalar Respublikamizda iqtisodiy tahlilning taraqqiyoti va istiqboli uchun qo'yilgan ilk qadamlar edi.

Ammo Respublikamizda qishloq xo'jalik institutlaridan tashqari barcha oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida maxsus fanlar, jumladan, iqtisodiy tahlil fani ham rus tilida o'rganilar edi. Shu tufayli qishloq xo'jaligidan tashqari sohalarda barcha asarlar rus tilida tayyorlandi va chop etildi. 1973 yilda prof. I. T. Abdukarimov va dos. M.K. Pardaevlar tomonidan «Kooperativ savdoda mehnat ko'rsatkichlari tahlili» nomli kitobi Moskvaning «Ekonomika» nashriyotida chop etildi. Bu bilan samarqandlik olimlar tematik tahlil rivojlanishiga yana bir qutlug' qadam qo'ydi.

80-yillar o'zbekistonlik, ayniqsa, samarqandlik olimlar uchun juda sermahsul davr bo'ldi. I. T. Abdukarimov, M. Q. Pardaev va A. A. Abdievlar hamkorligida «Xo'jalik faoliyatining tahlili»ga bag'ishlangan to'rt tomlik albom yaratildi. Bu albomning birinchi qismi «Iqtisodiy tahlilning nazariy asoslariga» bag'ishlangan bo'lib, barcha mavzular tegishli tizmalarda tushunarli qilib tasvirlangan. Ushbu albomning ikkinchi tomi «Kooperativ savdoda iqtisodiy tahlil» nomi bilan ataladi. Bunda kooperativ savdo korxonalari xo'jalik faoliyati batafsil tahlil qilingan. Ammo matlubot kooperatsiyasi ko'p tarmoqli soha. Shu tufayli albomning 3-tomi «Matlubot kooperatsiyasi alohida tarmoqlari xo'jalik faoliyatining tahlili» mavzusiga bag'ishlangan¹². Albomning 4-tomi matlubot kooperatsiyasi tashkilotlarida barcha tarmoqlardan hisobot qabul qilingandan keyingi o'tkaziladigan tahlil usullarini o'z ichiga olgan. Bu «Moliyaviy holatining tahlili» deb nomlangan va bunda barcha soha bo'yicha moliyaviy holatning qanday ahvolda ekanligi to'g'risida xulosa qilishga bag'ishlangan. Shunday qilib, Samarqand kooperativ instituti sobiq Sentrosoyuzga qaraydigan oliy o'quv yurtlari ichida xo'jalik faoliyatini tahlil qilish fani bo'yicha uslubiy markazga aylandi.

Samarqandlik olimlar tahlilning yangi shakli - kompleks tahlil usullarini ishlab chiqishga kirishdi. Natijada 1983 yilda prof. I. T. Abdukarimov tahririda M. Q. Pardaev va Yu. S. Sattarovlar tomonidan tayyorlangan «Chakana savdoda mehnat samaradorligini kompleks baholash» bo'yicha uslubiy tavsiya yuzaga keldi.

Kompleks tahlil bo'yicha Samarqandlik olimlarning maqolalari ittifoqda chiqadigan jurnallarda chop etilishi ularning nufuzini yanada oshiradi. Bunda mualliflar samaradorlikni kompleks tahlil qilish va baholash masalalarini ko'tarib chiqdi.

O'zbekiston Respublikasining mustaqillik sari intilishi Samarqandlik olimlarni o'zbek tilida darslik yozishga da'vat etdi. 1989 yilda I. T. Abdukarimov, M. K. Pardaev, A. A. Abdiev va V. I. Abdukarimovlar tomonidan «Matlubot kooperatsiyasi xo'jalik faoliyatini tahlil qilish» mavzusida birinchi marta o'zbek tilida darslik vujudga keldi.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach, o'ziga xos va mos bozor iqtisodiyotiga asoslangan taraqqiyot yo'lini tanlab oldi. Bu esa olimlardan bozor iqtisodiyotiga oid adabiyotlarni yaratish vazifasini talab qiladi. 1991 yilda I. T. Abdulkarimov, M. K. Pardaev va Sh. U. Haydarovlar xamkorlikda «Yangi xo'jalik yuritish sharoitida kooperativ savdoda daromadlar tahlili» risolasini chop etdi. Bundan tashqari A.X.Sholimovning 1992 yilda «Sanoat korxonalari xo'jalik faoliyatining tahlili» o'quv qo'llanmasi, 1993 yilda Z. N. Qurbonovning «Bozor iqtisodiyoti sharoitida savdoda buxgalteriya uchoti va iqtisodiy tahlil» monografiyasi ham chop etildi.

1995—1999 yillarda O'zbekistonda «Iqtisodiy tahlil» fanining asosiy sohasi bo'lgan moliyaviy tahlilga bag'ishlangan bir qancha adabiyotlar chop etildi. Bular jumlasiga M. Q. Pardaevning «Moliyaviy tahlil metodologiyasi» (Samarqand, 1997), A. Ibrohimovning «Moliyaviy tahlil» (T.: Mehnat, 1995) I. T. Abdulkarimovning «Moliyaviy hisobotni o'qish va tahlil qilish yo'llari» (T.: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi» nashr uyi, 1998, ikkinchi nashri 1999 yilda), I.-O. Volji va V. V. Ergashboevlarning «Moliyaviy tahlil» (T.: Iqtisodiyot va huquq dunyosi» nashr uyi, 1998), M. Q. Pardaev va B. I. Isroilovlarning «Moliyaviy tahlil» (T.: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi» nashr uyi, 1999) kabi kitoblarni kiritish mumkin.

Xulosa qilib aytish mumkinki, respublikamizda iqtisodiy tahlil fanining ravnaqi o'ziga xos tarixga ega. Bu fan borasida tegishli maktab shakllangan. Biroq, bu fanning ravnaqi, uning kelajagi oldinda.

1.2. Iqtisodiy tahlil-dialektikaning muhim xususiyati

Iqtisodiy tahlil dialektikani o'rganishning muhim vositasi hisoblanadi.

Ma'lumki, bilish nazariyasi shunga asoslanganki, u ham bo'lsa, ob'ektiv (mavjud) dunyoni bilish mumkin. Bu degani bilish jarayoni dialektik xususiyatga ega bo'lib, voqelikning in'ikosidir. Bilish nazariyasining mantiqiyliqi dialektik tarzda quyidagi formulada aks etadi, ya'ni: jonli mushohada, abstrakt tafakkur, amaliyot. Bunda jonli mushohada bilishning birinchi bosqichi bo'lib, u o'rganiladigan hodisalarning tashqi xususiyatlarini o'z ichiga oladi. Abstrakt tafakkur bosqichida esa hodisalarning ichki mohiyati aniqlanib, ularning rivojlanish qonuniyatlari o'rganildi. Lekin haqiqatni bilishning mezoni - amaliyotdir. Shu kabi iqtisodiy hodisa va jarayonlarni bilish ham uch bosqichli bilish nazariyasiga asoslanadi. Bunda jonli mushohada bosqichida xo'jalik yuritishni bevosita iqtisodiy axborotlar tizimi orqali idrok kilinadi. Bu o'rinda iqtisodiy axborotlar tizimiga shunday talablar qo'yiladiki, bular bilish nazariyasining ikkinchi bosqichi - abstrakt tafakkurga ko'p jihatdan bog'liq.

Aynan u dominant (asosiy) rolni o'ynaydi. Iqtisodiy jarayonlarni tahlil qilishda na mikroskop, na kimyoviy reaktivlardan foydalanish aslo mumkin emas, uni ham buni ham tafakkur kuchi bajaradi.

Iqtisodiy hodisalarni o'rganish jarayonida dialektik bilish usuli- analiz va sintez usullaridan foydalaniladi.

Analiz grekcha «analysis» so'zidan kelib chiqqan bo'lib, bir butunni bo'laklarga bo'lib o'rganish, degan ma'noni bildiradi. «Sintez» - grekcha «Synthesis» so'zidan olinib umumlashtirish, degan ma'noni bildiradi.

2-ma'ruza

1.3. Iqtisodiy tahlil-boshqaruv tizimining maxsus funktsiyasi

Xalq xo'jaligini barqaror rivojlantirish, fan-texnika taraqqiyotini yana ham jadallashtirish, ishlab chiqarish potentsialidan (salohiyatidan, imkoniyatidan) oqilona foydalanish, resurslarning hamma turlarini har tomonlama tejash va ishlab chiqarishni boshqarish bozor iqtisodiyoti qonunlariga mos ravishda olib borish mamlakatimiz iqtisodiy strategiyasining eng muhim tarkibiy qismidir.

Bu muhim vazifalarni bajarish uchun korxonalarning ishlab chiqarish va xo'jalik faoliyatini chuqur tahlil qilish darkor.

Iqtisodiy tahlil korxonalarni boshqarish tizimida oraliq bosqichni egallaydi. Bu jarayonni ushbu formula orqali ifoda etish mumkin:

$$I \longrightarrow A \longrightarrow Q \longrightarrow T \quad II \longrightarrow A1 \longrightarrow Q1 \longrightarrow T1, \dots \longrightarrow$$

Bu yerda:

I - informatsiya (axborot) bo'lib, uni buxgalteriya hisobi va hisobot, operativ (tezkor) hisob va hisobot, statistik hisob va hisobot, biznes-reja hamda hisobdan tashqari ma'lumotlar;

A - tahliliy bosqich;

Q - tahlil natijalari asosida qarorlar qabul qilish;

T - qarorlarni ishlab chiqish kanallarida tadbiq etish;

II - bajarilmagan qarorlar;

A1 - qayta tahlil qilish.

Binobarin, ishlab chiqarishni boshqarish jarayonida uch bosqichni ko'rsatish mumkin:

1. Axborotlarni to'plash, qayta ishlash va tayyorlash.

2. Ob'ektning holatini iqtisodiy tahlil qilish va tahlil natijalari asosida takliflar kiritish.

3. Optimal boshqaruv qarorlarini qabul etish.

Qabul qilingan qarorlarning samarasi va sifati tahlilning o'z vaqtida hamda tezkor tarzda o'tkazilganligiga ko'p jihatdan bog'liq. Bu erda asosiy vazifa aynan shu uch bosqichni bir-biri bilan uzviy ravishda bog'lash hisoblanadi.

Iqtisodiy tahlilning ikki xil yo'nalishini ko'rsatish mumkin:

1. Korxonalar, assotsiatsiyalar va kontsernlarning xo'jalik va moliyaviy holatini tahlil qilish.
2. Xalq xo'jaligini tahlil qilish. Bunda iqtisodiy tumanlar, viloyatlar va butun respublika xalq xo'jaligini tahlil qilish tushuniladi.

Shuni aytish kerakki, xalq xo'jaligini tahlil qilish iqtisodiy fanlar majmuasida mustaqil o'rin olmagan bo'lib, iqtisodiy nazariya va tarmoqlar makroiqtisodiy kurslarida o'rganiladi. Holbuki, korxonalarni iqtisodiy tahlil qilish fani iqtisodiy fanlar qatoridan o'ziga xos mustaqil o'rin olgan. Bozor iqtisodiyotini qurish ko'p jihatdan ishlab chiqarishni boshqarishni muttasil takomillashtirish, moddiy, moliyaviy va mehnat resurslaridan foydalanishni yaxshilash, ichki xo'jalik rejasini tuzish va uni takomillashtirish, korxonalar va xalq xo'jaligining barcha tarmoqlarida bir butun iqtisodiy siyosat olib borishni taqozo qiladi. Xususan, Vazirlar Mahkamasining maxsus qarorlari materiallarida aynan, shu muhim masalalarni izchillik bilan amalga oshirish ko'p bor ta'kidlanadi.

Binobarin, bu qarorlarni bajarish o'z navbatida xo'jalikni boshqaruvchi idoralarni yana ham ishlab chiqarishga yaqinlashtirishni, iqtisodiy bo'linmalar o'rtasidagi huquq va majburiyatlarni yana ham aniq chegaralashni, boshqaruv apparati ishining tezkorligi va ixchamligini oshirishni taqozo etadi. Demak, hisob va iqtisodiy tahlil xo'jalikni boshqarishda asosiy vosita bo'lishi kerak. Binobarin, mahsulot ishlab chiqarish jarayoni va natijalari kundalik hisob va hisobotda o'z aksini topadi. Bu o'rinda korxonalarning ish faoliyati to'g'risidagi hisobot ma'lumotlari xo'jalikni boshqarishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi, istiqbolstat idoralariga xalq xo'jaligi istiqbol rejalarini tuzish uchun va korxonalarning xo'jalik va moliyaviy faoliyatini tahlil qilish uchun har tomonlama asoslangan va aniq ma'lumotlar bilan ta'minlaydi.

Demak, iqtisodiy tahlil korxonalar faoliyatini nazorat qilishda, xo'jalik hisobini mustahkamlashda, iqtisodiy tejamni o'tkazishda, texnika taraqqiyotini jadallashtirishda, ilg'or tajribalarni tarqatishga, ish faoliyatida mavjud bo'lgan kamchiliklarga barham berishda va ichki xo'jalik rezervlarini aniqlashda muhim vosita sifatida qo'llaniladi.

1.4. Iqtisodiy tahlilning asosiy tamoyillari

Korxonalarning xo'jalik faoliyatini iqtisodiy tahlil qilish uchun asos qilib olingan quyidagi tamoyillar mavjud:

1. Ob'yektning holatini dastlabki iqtisodiy nazariya jihatidan tahlil qilishning zarurligi, o'rganiladigan hodisalarning mohiyati va bir-biriga o'zaro bog'liqligi.

2. Tahlilning kompleks xarakterga ega ekanligi hamda o'zaro bir-biriga uzviy ravishda bog'liq tahliliy ko'rsatkichlar tizimining qo'llanishi.

3. Iqtisodiy ma'lumotlarni tahliliy jihatdan qayta ishlash jarayonida o'rganiladigan hodisalarni guruhlashtirish va ularga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni miqdor va sifat belgilariga qarab turkumlash.

4. Korxonalar faoliyatini tahlil qilishda taqqoslash usulining ichki xo'jalik rezervlarini aniqlashdagi ahamiyati.

5. Tahlil natijalari asosida ilg'or tajribalarni keng yoyish va ommani korxonalarni boshqarishga yana ham keng jalb etish.

6. Korxonalarni boshqarishda hisob va hisobotning hal qiluvchi roli, ularning iqtisodiy tahlilda asosiy axborot manbai ekanligi.

Yuqorida qayd etilgan tamoyillar iqtisodiy tahlilning shakllanishiga va uning rivojlanish jarayoniga asos bo'ldi.

1.5. Iqtisodiy tahlilning rezervlarni aniqlashdagi ahamiyati

Korxonalarning xo'jalik faoliyatini tahlil qilishdan ko'zlangan asosiy maqsad rezervlarni aniqlashdir. Rezervlarni aniqlashni osonlashtirish uchun ularni ilmiy asosda turkumlash kerak. Rezervlar quyidagilardan iborat: xalq xo'jaligi, tarmoq, regional (yondosh) va ichki xo'jalik rezervlari. Aytaylik, mashinasozlik sanoatida mahsulot tannarxini arzonlashtirish borasida bo'lgan katta rezervlardan biri - rangli metallarni plastmassalar bilan almashtirish hisoblanib, bu o'z navbatida kimyo sanoatini yanada rivojlantirishni taqozo qiladi. Shu sababli bunday rezervlar xalq xo'jaligi rezervlari qatoriga kiradi. Ixtisoslashtirish darajasini oshirish esa tarmoq rezervlari qatoriga kirib, u asosan vazirliklarga bog'liqdir. Regional rezervlarga, aytaylik, bir ma'muriy rayonda joylashgan turli boshqarmalarga qarashli sanoat korxonalarini kooperativlashtirish misol bo'la oladi. Ichki xo'jalik rezervlarini aniqlash va ularni xo'jalik aylanmasiga yo'naltirishda korxonalar katta imkoniyatlarga ega. Bu esa asosan uch guruh ishlab chiqarish resurslari, (mehnat resurslari, mehnat vositalari va mehnat predmetlari) omillaridan oqilona va samarali foydalanishga bog'liq.

Qisqa xulosalar

Ushbu mavzuni o'rganish natijasida talabalar iqtisodiy tahlil fanining shakllanishi va rivojlanish tarixi, iqtisodiy tahlilning korxonalarni boshqarish tizimidagi tutgan o'rnini, ishlab chiqarish jarayonidagi bosqichlarni tahlil qilish uchun asos qilib olgan tamoyillarni hamda iqtisodiy tahlilning ichki ho'jalik imkoniyatlarni axtarib topishdagi ahamiyatini bilishlari zarur.

Savollar va topshiriqlar

1. Iqtisodiy tahlilning dastlabki boshlang'ich davri.
2. O'zbekistonda iqtisodiy tahlilning holati.
3. Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy tahlilning nazariyasi, uslubi va usullarining takomillasishi.
4. Iqtisodiy tahlil va bilish nazariyasi.
5. Bilish nazariyasi falsafasining (ulkan) uslubiy bo'limi.
6. Bilish nazariyasi barcha fanlarni o'rganishda uslubiy asos ekanligi.
7. Bilish ob'ekti va sub'ekti hamda ularning dialektik birligi.
8. Ob'ektiv (mavjud) dunyoni bilish jarayonining bosqichlari - jonli mushohada, abstrakt tafakkur, amaliyot.
9. Iqtisodiy tahlil va dialektikaning asosiy tamoyillari.
10. Iqtisodiy tahlil - amaliy fan.
12. Umumnazariy jihatdan analiz, sintez, deduktsiya, induktsiya tushunchalarining mohiyati.
13. Iqtisodiy tahlil va iqtisodiy nazariya.
14. Iqtisodiy tahlilning tamoyillari.

Asosiy adabiyotlar

1. Shoalimov A.X. Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. O'quv qo'llanma. –T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi adabiyot jamg'armasi, 2010.
2. Савицкая Г.В. Теория экономического анализа. Учебник. –М.: ИНФРА, 2010. с.
3. Казакова Р.П. Теория экономического анализа. Учебное пособие. - М.: ИНФРА, 2008 .
4. Шеремет А.Д. Теория экономического анализа. –М.: “Инфра-М, 2009 .
5. Баканов М.И., Мельник М.В. Теория экономического анализа. -М.: Финансы и статистика, 2010 .
6. www.uz- (Национальная Информационная агентство)
7. www.cer.uz- (Центр экономического исследования)

II MAVZU. IQTISODIY TAHLILNING PREDMETI, MAZMUNI VA VAZIFALARI

Reja

- 2.1. Iqtisodiy tahlilning predmeti
- 2.2. Iqtisodiy tahlil mazmuni
- 2.3. Iqtisodiy tahlilning vazifalari

1-ma'ruza

2.1. Iqtisodiy tahlilning predmeti

Fanning predmeti, deganda shu fanda nima o'rgatilishi tushuniladi. har qanday mustaqil fan o'zining predmetiga ega. Iqtisodiy tahlil fanining predmetiga keng ma'noda qaraydigan bo'lsak, u iqtisodiy fan sifatida tahlil qilinayotgan ob'ekt (korxona, birlashma, kompaniya, aktsiyadorlik jamiyati, kontsern, korporatsiya kabilar) xo'jalik faoliyatining barcha sohalarini (iqtisodiy, ijtimoiy, texnik, texnologii va h.k.) o'z ichiga oladi. Lekin har bir iqtisodiy fan o'ziga xos xususiyatga, o'zi o'rganadigan predmetga ega. Bu faqat shu fanga xos bo'lib, imkoni boricha boshqa fanlarda takrorlanmasligi lozim. Bu talab shu fanning mustaqil fan sifatida faoliyat ko'rsatishi uchun asosiy shartlardan biri hisoblanadi.

Xo'jalik faoliyati tahlili (kelgusi matnlarda faqat iqtisodiy tahlil yoki tahlil ham deb yuritiladi) fanning predmeti tom ma'noda tahlil qilinayotgan ob'ektning xo'jalik faoliyatidir. Ammo buxgalteriya hisobi, statistika, moliya va kredit, audit, marketing, menejment kabi fanlarning ham predmeti keng ma'noda xo'jalik faoliyatidir. Bu fanlar ham xo'jalik faoliyatida sodir bo'layotgan ijtimoiy-iqtisodiy

jarayonlarning u yoki bu jihatini o'rgatadi. Demak, har bir fanning, shu jumladan xo'jalik faoliyati tahlili fanining o'ziga xos va mos jihatini, unga tegishli predmetni aniqlab olishi lozim.

Tahlil fani xo'jalik faoliyatida sodir bo'layotgan barcha ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni o'z ichiga oladi. Ammo bu jarayonlarning sodir bo'lish paytini emas, balki uning natijasini o'rganadi. Ob'ektda sodir bo'ladigan iqtisodiy jarayonlar uning biznes rejasida ko'zda tutilgai ma'lumotga asoslansa, jarayonning sodir bo'lishini qonuniy jihatdan xujjatlashtirish bilan buxgalteriya hisobi, statistika kabi fanlar shug'ullanadi. Shu jarayonlarning natijasi ma'lum davrlarda (oy, chorak, yil) jamlanib boriladi va turli hisobotlarda o'z aksini topadi. Tahlil esa aynan ana shu tuzilgan hisobotlarga, jamlangan xujjatlarga asoslanadi.

Shunday qilib, iqtisodiy tahlil fanining predmeti, xo'jalik faoliyatida ob'ektiv (tashqi) va sub'ektiv (ichki) omillar ta'sirida sodir bo'lgan, bo'layotgan va bo'ladigan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni ma'lumotlar manbaida ifodalangan ko'rsatkichlar tizimi (sistemi) orhali uning holatiga baho berish va yaxshilash yo'llarini ishlab chiqishni o'rganishdan iboratdir.

Tahlilning predmetida ob'ektiv (tashqi) va sub'ektiv (ichki) omillar alohida o'rin tutadi, chunki iqtisodiy jarayonlar o'z-o'zidan sodir bo'lmaydn. Ular ma'lum ichki va tashqi omillar ta'siri ostida ro'y beradi. Shu omillar ta'sirini boshqa fanlar o'rgatmaydi. Bu faqat tahlil fanida o'rganiladi va uning predmetining asosini tashkil qiladi. Shuningdek, xo'jalik faoliyati natijasiga to'g'ri baho bermasdan, unga ta'sir qilgan ijobiy va salbiy omillarni o'rganmasdan turib ko'zda tutilgan maqsadga erishib bo'lmaydi. Shu tufayli tahlil fani predmetining markazida ob'ektiv va sub'ektiv omillarni o'rganish lo-zimligi qayd qilinishi bejiz emas.

Tahlilning predmetini o'rganishda faqat sodir bo'layotgan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar bilan cheklanib qolish mutlaqo etarli bo'lmas edi. Tahlildan maqsad mavjud natijaga odilona baho berish bilan bir-galikda yo'l qo'yilgan kamchiliklarni kelgusida bartaraf qilish va shu orqali tahlil qilinayotgan ob'ektning iqtisodiy va moliyaviy ahvolini yaxshilashdan iboratdir. Bu esa sodir bo'lgan va bo'layotgan jarayonlarga to'g'ri baho berib, bo'ladigan jarayon andozasini ham chizib berishni taqozo qiladi.

Shu tufayli tahlilning predmeti o'tgan, bo'layotgan va bo'ladigan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni o'z ichiga hamrab oladi. Barcha ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar natijasi ko'rsatkichlarda ifodalanadi. Ko'rsatkichlar esa asosan ma'lumotlar manbaida (rejalarda, me'yorlarda, hisobotlarda va h.k.) o'z aksini topadi. Ob'ektda iqtisodiy jarayonlar yakka-yakka bo'lib emas, balki bir-biriga dialektik bog'liq ravishda birdaniga sodir bo'ladi. Uning har bir jihati alohida ko'rsatkichlarda ifodalanadi. Shu tufayli xo'jalik faoliyatini o'rganishda bitta ko'rsatkich emas, balki ko'rsatkichlar tizimidan (sistemasidan) foydadaniladi. Bu esa o'z navbatida tahlil predmetini o'rganishda ma'lumotlar manbaida ifodalangan ko'rsatkichlar sistemasiga asoslanish zaruriyatini keltirib chiqaradi.

Juda ko'p iqtisodiy fanlar mavjud. Lekin ularning ichida tahlil fani xo'jalik faoliyatining natijasiga odilona baho bera oladn. Undagi ijobiy va salbiy o'zgarishlarga omillar ta'sirini aniqlaydi. Shularga asosan xo'jalik faoliyatini yaxshilash yo'llarini ishlab chi?adi. Bu xususiyatlar faqat tahlilga xos bo'lganligi uchun ham uning predmetida natijaga to'g'ri baho berish va yaxshilash yo'llarni ishlab chiqish tegishli o'ringa ega.

Shunday qilib, tahlil fani mustaqil fan bo'lib, o'ziga xos xususiyatlarga, o'zining betakror predmetiga ega. Tahlilda o'rganiladigan iqtisodiy jarayonlar va ularning muhim jihatlari aynan shu tarzda boshqa fanlarda o'rganilmaydi va takrorlanmaydi. Shu tufayli har bir mustaqil fan singari tahlil fanining ham o'ziga xos predmeti shakllandi, tarkib topdi, nazariy jihatdan boyib, yildan-yilga aniqliklar kiritilib takomillashib bormoqda.

Har qanday fanning ob'yekti bo'lishi lozim. Ammo shu fanning nazariyasiga bag'ishlangan eng so'ngi adabiyotlarda ham bu masala etarlicha yoritilmagan. Shu tufayli fanning predmeti bilan ob'ektini ko'p hollarda bir xil tushunchalar deb haraladi. Bu esa o'z navbatida nazariy jihatdan asossiz, chalkash xulosalarga olib keladi.

Har qanday fanning ob'yekti uning predmeti qayerlarda amalga oshishini ko'rsatadi. Tahlil fanining predmeti hozirgi bozor munosabatlari shakllanayotgan sharoitda ko'p mulkchilikka asoslangan barcha yuridik va jismoniy shaxslarning xo'jalik faoliyatida mujassam. Shu tufayli iqtisodiy tahlil fanining ob'yektiga davlat, jamoat tashkilotlari, korporatsiyalar, trestlar, birjalar, korxonalar, tashkilotlar, birlashmalar va boshqa xo'jalik yurituvchi sub'ektlar kiradi.

Bu ob'ektlar iqtisodiy asosi jihatidan davlat, jamoa, kooperativ, aktsiyadorlik, xususiy, xorijiy va aralash kabi mulk shaklida faoliyat ko'rsatadigan ob'ektlarga bo'linadi. O'zbekiston Respublikasi o'ziga xos va mos iqtisodiy taraqqiyot yo'lini tanladi. Bu mustaqil yo'l bilan hamma sohada, xususan milliy hisoblar tizimida ham jahon andozalariga bosqichma-bosqich o'tish ko'zda tutilgan. Bu esa o'z navbatida, mulk shaklidan qat'i nazar, tahlilning bir xil metodologik usulini yoritishni taqozo qiladi.

Ob'ektning (makonning) va davrning (zamonning) qanday bo'lishidan qat'i nazar ushbu fan predmetining mohiyati o'zgarmasligi, ob'ekt esa tahlilning qaysi makonda o'tkazilishiga harab o'zgarib turishi mumkin. Shu jihatdan uning predmeti ob'ektidan mazmun va mohiyati jihatidan tubdan farq qiladi.

2.2. Iqtisodiy tahlil mazmuni

Iqtisodiy tahlil o'z mazmuni jihatidan turlichadir. Tahlilning ikki xil yo'nalishi mavjud: moliya - iqtisodiy va texnik - iqtisodiy. Moliya iqtisodiy tahlilda biznes-rejaning bajarilishiga ta'sir ko'rsatuvchi (texnika, texnologiya, ishlab chiqarishni tashkil etish) kabi omillar o'rganilmaydi. Texnik-iqtisodiy tahlilda esa texnika va texnologiya hamda ishlab chiqarishni tashkil etishga oid

hamma masalalar har tomonlama va chuqur o'rganilib, uning ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga ko'rsatgan ta'siri ham aniqlanadi.

Shuning uchun texnik - iqtisodiy tahlil korxonalaridagi mavjud barcha rezervlarni to'la va har tomonlama aniqlashga imkon beradi.

Tahlil korxona va uning bo'linmalari faoliyatining hamma tomonlarini o'z ichiga olgan umumiy hamda ishning qandaydir biror tomoni yoki korxonaning bir necha bo'g'inlarini o'z ichiga olgan tanlanma (tematik) bo'ladi. Shuningdek, yirik masalalarga bag'ishlangan, korxonaning kundalik ishini o'rganishga va ichki imkoniyatlarini topishga qaratilgan tezkor tahlil bo'ladi.

Tekshiriladigan ob'yektlar va boshqaruv bo'g'inlariga qarab tahlil qilish quyidagilarga bo'linadi: ishchi o'rin, sex ichida, sex, korxona va tarmoqlar bo'yicha hamda tarmoqlararo. Tahlilda rezervlarni aniqlash ko'lami quyidagilardan iborat: ichki korxona va korxonalararo, tarmoq va tarmoqlararo rezervlar.

Qabul qilinadigan qarorlarning xarakteriga qarab, tahlil quyidagilarga bo'linadi: dastlabki, tezkor, yakuniy va istiqbolli. Bulardan, nazariy va amaliy jihatdan eng takomillashtirilgani - yakuniy tahlil hisoblanadi (korxonalarning yillik hisobotiga asosan).

Tahlil o'tkazish muddatlari (har kuni, bir oyda va bir yilda) yoki zarur bo'lishiga qarab ahyon-ahyonda olib borilishi mumkin.

Iqtisodiy tahlil o'tkazishning 3 bosqichi mavjud:

1)korxona faoliyatining umumiy iqtisodiy natijalarini ko'rib chiqishdan boshlanadi, chunki u ishning samaradorligini aniqlash, o'tgan davrlarga nisbatan o'zgarishlarni, shuningdek, bir korxona ishini boshqasi bilan taqqoslash hamda korxona faoliyatining boshqa tomonlarini bilish imkonini beradi;

2)biznes-rejaning bajarilish darajasiga ta'sir etuvchi eng muhim omillarni tekshirish natijasida ichki xo'jalik rezervlarini aniqlash;

3)tahliliy tekshirishlar natijalarini umumlashtirish va shu asosda butun rezervlarni o'z ichiga olgan yig'ma rezervlarni hisoblash. (to'plam rezervlar).

2.3. Iqtisodiy tahlilning vazifalari

Iqtisodiy tahlilning eng muhim vazifalari quyidagilardan iborat:

1)biznes-rejaning qanchalik realligi (mavjudligi) va ilmiy jihatdan asoslanganligiga baho berish;

2) xalq-xo'jaligini rivojlantirishning joriy va istiqbol rejalarini tuzish uchun iqtisodiy ko'rsatkichlar bazasini aniqlash;

3) biznes-rejasining bajarilishiga ob'ektiv baho berish hamda uni bajarishda korxonalarga bog'liq va bog'liq bo'lmagan omillar va sabablarni bir-biridan ajratib aniqlash;

4) ichki xo'jalik rezervlarini aniqlash (bu o'rinda tahlilning samarasi, birinchidan, aniqlangan rezervlarni butun nazariy jihatdan asoslangan rezervlarga nisbati va ikkinchidan, amalga oshirilgan rezervlarning aniqlangan rezervlarga nisbati bilan belgilanadi);

5) korxonalarining xo'jalik faoliyatida kutiladigan natijalarni oldindan aniqlash;

6) tahlil materiallariga asosan ishlab chiqarishda aniqlangan kamchiliklarni tuzatishga qaratilgan tadbirlarni ishlab chiqish.

Qisqa xulosalar

Ushbu mavzuni o'rganish natijasida talabalar iqtisodiy tahlil predmeti bo'yicha o'quv adabiyotlarida mamlakatimiz va horijiy mualliflar tomonidan berilgan ta'riflarni, ularning farqlanadigan tomonlarini, iqtisodiy tahlilni eng muhim vazifalarni uning o'z mazmuni jihatidan yo'nalishlarini hamda uni o'tkazishning bosqichlarini bilishlari kerak.

Savollar va topshiriqlar

1. Iqtisodiy tahlilning asosiy vazifalaridan kelib chiqqan holda uning tavsifi.

2. Iqtisodiy tahlil qilishda 2 tur yo'nalishda - boshqaruv (ichki) va moliyaviy (tashqi) tahlilning vazifalari.

3. O'rganiladigan masalalarning ko'lamiga qarab tahlilning umumiy va tanlama (tematik) turlari.

4. Tekshiriladigan ob'ektlar va boshqaruv bo'g'inlariga qarab tahlilni o'tkazish ob'ektlari, ish joyi, ishlab chiqarish uchastkasi (joyi), sex, korxona, uyushma, tarmoqlar bo'yicha hamda tarmoqlararo.

5. Rezervlarni aniqlash ko'lamiga qarab korxona ichidagi, korxonalararo, tarmoq va tarmoqlararo tahlilning tavsifi.

6. Qabul qilinadigan qarorlarning xususiyatlariga qarab dastlabki, tezkor, yakuniy va istiqbolli tahlilni o'tkazish.

7. Tahlil o'tkazish muddatlar bo'yicha: har kuni, o'n kunda, bir oyda, uch oyda, bir yilda olib borish.

8. Iqtisodiy tahlilning korxonalarni boshqarish tizimida tutgan o'rni va vazifalari.

9. Iqtisodiy tahlilning predmeti.
10. Iqtisodiy tahlilning predmetiga ta'rif berish xususida mavjud munozarali masalalar.
11. Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy tahlilning vazifalari.
12. Fanlar tizimida iqtisodiy tahlilning tutgan o'rni.
13. Iqtisodiy tahlil va audit.

Asosiy adabiyotlar

1. Савицкая Г.В. Теория экономического анализа. Учебник. –М.: ИНФРА, 2010.
2. Shoalimov A.X. Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. Darslik. –Т.: TDIU, 2010.
3. Олишневская Н.Т. Экономический анализ. Учебник. –М.: Аст. Полиграфиздат, 2010.
4. Гинзбург А.И. Экономический анализ. Учебное пособие. -СПБ.: Питер, 2007.
5. Баканов М.И., Мельник М.В. Теория экономического анализа. Учебное пособие. - М.: Финансы и статистика, 2007.
6. Шадрин Г.В. Теория экономического анализа. Учебное пособие. –М.: ИНФРА, 2004.
7. www.uz- (Национальная Информационная агентство)
8. www.cer.uz- (Центр экономического исследования)

III MAVZU. IQTISODIY TAHLILNING METODI VA UNDA QO'LLANILADIGAN AN'ANAVIY USULLAR

Reja

- 3.1. Iqtisodiy tahlil metodi.
- 3.2. Iqtisodiy tahlil metodining o'ziga xos xususiyatlari.
- 3.3. Iqtisodiy tahlilning maxsus usullari.

1-ma'ruza

3.1. Iqtisodiy tahlil metodi

Iqtisodiy tahlilning uslubiy asoslari dialektika va iqtisodiy nazariya faniga tayanadi.

Tahlil usuli deganda esa, biznes-rejaning bajarilishiga va mahsulot hajmining o'sishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni sistemali va kompleks tarzda o'rganish, o'lchash va umumlashtirish usuli bo'lib, ular hisob, hisobot va hisobdan tashqari ma'lumotlarni maxsus uslublar orqali qayta ishlanilib, amalga oshirilishi tushuniladi.

Ma'lumki, tahlil qilinayotgan ob'ektning faoliyatiga ichki va tashqi omillar ta'sir ko'rsatadi. Shuni ta'kidlash lozimki, tahlilda omillar deganda u yoki bu iqtisodiy ko'rsatkichga ijobiy hamda salbiy ta'sir ko'rsatuvchi faol harakat qiluvchi kuchlar nazarda tutiladi. «Sabab» termini nisbatan keng ko'lamdagi kompleks omillar tizimiga nisbatan qo'llanilib, ana bu kompleksni tashkil etuvchilar esa omillar, deb ataladi.

Xo'jalik yuritish samaradorligini oshirish imkoniyatini aniqlashda ijobiy ta'sir etuvchi omillar harakatini kuchaytirish va ularning salbiy ta'sirini tugatish *r e z e r v l a r* deb ataladi.

Deduktiv usul asosan moliya – iqtisodiy tahlilda qo'llaniladi. Bunda avvalo xo'jalik faoliyatini belgilovchi umumiy ko'rsatkichlar o'rganilib, so'ngra ular bo'laklarga bo'linadi. Ko'rsatkichlarni bo'laklarga bo'lish aslini olganda tahlil demakdir.

Induktiv usul ko'pincha texnik-iqtisodiy tahlilda qo'llaniladi, ya'ni avval, ayrim olingan ish uchastkalaridagi ko'rsatkichlar har tomonlama tekshirilib, so'ngra ana shu aniq ko'rsatkichlardan korxonaning xo'jalik faoliyatini belgilovchi umumlashgan iqtisodiy ko'rsatkichlar darajasiga chiqiladi.

Shunday qilib, iqtisodiy tahlil usuli mazkur predmetni o'rganish jarayoniga umumiy jihatdan yondoshishdir. Shu sababli tahlil usulini unga bo'ysinuvchi maxsus usullari bilan aralashtirib bo'lmaydi. Zero, aniq shart - sharoit natijasida u yoki bu usullarning o'zgarishi ehtimoldan holi emas.

3.2. Iqtisodiy tahlil metodining o'ziga xos xususiyatlari

Iqtisodiy tahlil usulining eng muhim xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1) Xo'jalik faoliyatiga ta'sir qiluvchi texnika, texnologiya, ishlab chiqarishni tashkil qilish va barcha omillarni tekshirishni muntazam va kompleks tarzda o'tkazishga yondoshish, tahlil usulining eng muhim xususiyatlaridan biri bo'lib hisoblanadi. Bu o'rinda muntazam tahlilni kompleks tahlil bilan almashtirish aslo mumkin emas. Ob'ektni ierarxik usul (bo'ysunish tartibi) orqali boshqarish, masalan, sex korxonaning, korxona birlashmaning, birlashma tarmoqning bir qismi va hokazo sifatida o'rganish sistemali tahlilga misol bo'ladi.

Darvoqe aytgandek, iqtisodiy tahlil va xo'jalik faoliyatini tahlil qilish bir gap emas. Xo'jalik faoliyatini tahlil qilish iqtisodiy tahlilning bir bo'lagi hisoblanadi. Iqtisodiy tahlil boshqarishning uchala darajasi bilan bog'liq (xalq xo'jaligi, tarmoq, korxona) xo'jalik faoliyatini tahlil qilish esa faqat uchinchi darajadagi boshqarish bilan bog'liq.

Xo'jalikning rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarni o'lchash orqali biznes-rejaning bajarilishi, xo'jalik boshqarishning samaradorligi hamda korxona faoliyatidagi asosiy va hal qiluvchi masalalar aniqlanadi.

Tahlil natijalarini umumlashtirish orqali korxonaning xo'jalik yuritish borasidagi faoliyatiga baho beriladi hamda barcha rezervlarning yig'ma hisobi aniqlaniladi.

2) Tahlil usulining o'ziga xos xarakterli xususiyatlaridan biri - iqtisodiy ko'rsatkichlarning hartomonlama bir-birlari bilan sababiy bog'lanishida ekanligidir. Bu borada tahlilning vazifasi ana shu sabablarni aniqlashdir. Shuni ta'kidlash kerakki, hatto ayrim olingan iqtisodiy ko'rsatkichga bir qancha sabablar ta'sir ko'rsatadi. Binobarin, bu sabablar harakatini aniqlash juda ham murakkabdir. Shu sababli asosiy va hal qiluvchi sabab va omillar ta'sirini aniqlash kerak. Shunday qilib, tahlilning dastlabki sharti xo'jalik faoliyatiga ta'sir etuvchi sabablarni iqtisodiy belgilariga qarab to'g'ri turkumlash zarur. Masalan, tovar mahsuloti hajmining o'sish sur'atiga ta'sir etuvchi omillar uch guruhga umumlashtiriladi:

1) Mehnat omillari. Bunga korxonaning ishchi kuchi bilan ta'minlanishi, ish vaqtidan foydalanish va mehnat unumdorligi kiradi.

2) Mehnat vositalari omiliga esa korxonaning asosiy fondlar bilan qay darajada ta'minlanganligi, ularning hajmi, strukturasi (tuzilishi), o'sish sur'atlari, texnik holati va ulardan foydalanishning samaradorlik darajasi singari masalalar kiradi.

3) Mehnat predmetlari omillari. Bularga korxonaning xom ashyo va asosiy materiallar bilan ta'minlanganligi, ulardan foydalanish, samaradorlik darajasi kabi masalalar kiradi. Yuqorida sanab

o'tilgan omillar o'ziga xos mustaqil ma'noga ega bo'lishi bilan birga o'zaro bir-biri bilan uzviy ravishda bog'langandir. Binobarin, bu omillarning ta'sirini mexanik tarzda bir-biriga aslo qo'shib ham bo'lmaydi. Chunonchi, mehnat unumdorligining o'sishi ishchilar malakasi va ish vaqtidan samarali foydalanishiga bog'liq (mehnat omillari). So'ngra, mehnat unumdorligi ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasiga (mehnat qurollari omillari), hamda xom ashyo va materiallardan tejamkorlik va oqilona foydalanish (mehnat predmetlari omillari)ga bog'liq. O'z navbatida har bir guruh omillari tarkibiy qismlarga bo'linadi. Chunonchi, mehnat omillari-miqdor va sifat ko'rsatkichlaridan iborat. Bu erda miqdor ko'rsatkichiga ishchilarning o'rtacha ro'yxatdagi soni kirs, sifat ko'rsatkichiga mehnat unumdorligi darajasining o'sishi misol bo'ladi. So'ngra bir ishchiga to'g'ri keladigan yillik ish unumdorligi:

-bir ishchi tomonidan bir yilda ishlangan o'rtacha kishi kunlariga;

-o'rtacha ish kunining uzunligiga;

-bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha soatlik ish unumiga bog'liq. Ko'rinib turibdiki, bir ko'rsatkich ikkinchi bir ko'rsatkich bilan uzviy ravishda bog'lanishda bo'lib, o'ziga xos bir butun zanjirsimon shakl hosil qilar ekan.

2, 3, 4-ma'ruzalar

3.3. Iqtisodiy tahlilning maxsus usullari

Tahlilning usuli unga bo'ysinuvchi maxsus usullar orqali ifodalaniladi.

Korxonalar faoliyatini tahlil qilishda turli maxsus usullar qo'llaniladi. Shulardan eng asosiy lari quyidagilardir:

a) taqqoslash usuli - korxona faoliyatini tahlil qilishning eng asosiy usulidir, zero «barcha narsa taqqoslashda aniqlanadi». Taqqoslash usullarini sanab o'tamiz:

- haqiqatdagi ko'rsatkichlarni biznes-reja darajasidagi ko'rsatkichlar bilan taqqoslash natijasida biznes-rejaning bajarilish darajasi va sifati aniqlanadi;

- joriy yilda amaldagi ko'rsatkichlarni o'tgan davr hisoboti bilan taqqoslash natijasida ishlab chiqarishning o'sish sur'ati aniqlanadi;

- ishlab chiqarishda eng mukammal namunaga ega bo'lgan korxonaning iqtisodiy modeli bilan taqqoslash. Bu o'rinda taqqoslash kompleks tarzda olib borilmaydi, balki ushbu korxonaning ayrim ko'rsatkichlari bilan taqqoslanadi. Masalan, dastgohlardan foydalanish koeffitsienti yoki aytaylik, moddiy resurslardan foydalanish darajasi bo'yicha. Hozirgi vaqtda sanoat korxonalarida taqqoslama tahlil usulining bir ko'rinishi bo'lgan korxonalararo taqqoslama tahlil usuli katta ahamiyatga ega

bo'lmogda. Bu usul ilg'or ishlab chiqarish tajribalarini yoyish maqsadida aloqador bo'lgan turli korxonalar ishining texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlarni taqqoslab ko'rishga asoslanadi;

- korxona ishining yakuni, ilg'or texnik - iqtisodiy me'yorlar, o'tgan davr hisoboti ayrim davrlarda qilingan ishlarning eng yaxshi natijalari ushbu korxonaning ilg'or uchastkalaridagi ish natijalari, korxona hamda ushbu tarmoqdagi ilg'or ishchilarning ish natijalari bilan taqqoslash;

- ushbu korxonaning ko'rsatkichlari tarmoq bo'yicha aniqlangan o'rtacha ko'rsatkichlar bilan taqqoslanadi. Bunda korxonaning tarmoq miqyosida tutgan o'rni belgilanadi:

b) guruhlashtirish. U har qanday ijtimoiy-iqtisodiy tekshirishning ajralmas qismi bo'lib hisoblanadi. Guruhlashtirish, ayniqsa, amaliy jihatdan ishlab chiqarishda keng qo'llaniladi. Masalan, yuqorida ta'kidlanganidek tovar mahsuloti ishlab chiqarishga ta'sir qiluvchi omillarni guruhlashtirish (mehnat, mehnat vositalari va mehnat predmetlari omillari) misol bo'ladi. Guruhlashtirish yana ushbu belgilarga ham qarab qo'llaniladi. Masalan, tashqi va ichki omillar, ijtimoiy va individual, tahlil qilinayotgan ob'ektga bog'liq hamda bog'liq bo'lmagan omillar va hokazo;

v) etakchi halqani ajratib qo'yish usuli. Korxona faoliyati tahlil qilinayotgan vaqtda nihoyatda ko'p dalil va hodisalar uchraydiki, ularni to'la tahlil qilish imkoni yo'qligi uchun bu usuldan foydalaniladi. Masalan, yuqorida aytib o'tilganidek, mehnat unumdorligi darajasiga ko'p omillar ta'sir ko'rsatadi, biroq

ishlab chiqarish sharoitida faqat ikki yoki undan ko'p etakchi omillar bilan cheklanish mumkin. Bularni hal qiluvchi ahamiyatga molik bo'lgan texnika taraqqiyoti, ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish darajalari bilan aniqlash kifoyadir. Bu usul u yoki bu hodisalarning sababini aniqlashdan tashqari texnikani hamda ishlab chiqarishni tashkil etishni yanada takomillashtirish vazifalarini muvaffaqiyatli hal etish imkonini beradi;

g) mutlaq va nisbiy miqdorlar. Mutlaq miqdorlar orqali iqtisodiy ko'rsatkichlarning umumiy hajmi aniqlanadi. Nisbiy ko'rsatkichlar esa biznes-rejaning bajarish darajasini va ishlab chiqarishni rivojlantirish sur'atini belgilaydi. Mutlaq miqdor xo'jalik yuritishning samaradorligini har vaqt ham belgilamaydi. Masalan, ishlab chiqarish borasida barcha shart-sharoit nuqtai-nazaridan teng bo'lgan 1-korxona, aytaylik, o'tgan yilga nisbatan haqiqatda 200 ming so'mga ko'p foyda oldi, 2-korxona 150 ming so'm. Bu raqamlardan 1-korxona yaxshi ishlaydi, degan xulosa chiqarish mumkin emas. Shuning uchun nisbiy ko'rsatkichlarga murojaat etish darkor. Bu erda nisbiy ko'rsatkich rentabellik darajasi hisoblanadi.

Rentabellik darajasi foyda summasining asosiy ishlab chiqarish fondlari va (aylanma) fondlarining qiymatiga taqsimlanib, natijani 100 ga ko'paytirish bilan aniqlanadi. Demak, 1- korxona bo'yicha

rentabellik darajasi - 30,5% tashkil etishi, 2- korxona bo'yicha - 34,5% ni. Shunday qilib, 2 - korxona 1 - korxonaga nisbatan samarali ishlagan, chunki u asosiy ishlab chiqarish fondlaridan yaxshi foydalangan, aylanma mablag'larini tejab sarflash natijasida ularning aylanishini tezlashtirgan va hokazolar;

d) dinamika metodi. Muhim hodisalar, jarayonlarning har birini rivojlanishida, deb qarash kerakligini ko'rsatadi. Demak, bu tahlil qilish jarayonida korxona faoliyati rivojlanayotganda, deb qaraladi va bu bilan uning ishidagi ayrim o'zgarishlari ochiladi;

e) indekslar. Ular yordamida ma'lumotlarni qator yillar bo'yicha taqqoslash mumkin. Bu o'rinda bazali va zanjirsimon indekslardan foydalaniladi. Masalan, bazali indeksga mahsulot ishlab chiqarish sur'atining o'sishi misol bo'la oladi. Bunda har yili ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi solishtirib bo'ladigan bahoda o'tgan yillarda ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi bilan taqqoslanadi.

Bazisli indeks

bo'yicha hisob qilinganda taqqoslash uchun baza (asos) 100 ga teng, deb olinib, keyingi ko'rsatkichlar ana shu bazisli miqdorga foiz yoki koeffitsient hisobida olinadi.

j) bartaraf etish (eliminirovanie) usuli. Xo'jalik faoliyatiga yuqorida aytib o'tilgandek juda ko'p omillar ta'sir qiladi: asosiy, qo'shi-cha, tashqi va hokazo. Bu usul yordamida ushbu omillarni bir-biridan ajratib, alohida tahlil qilishga imkon beradi. Ushbu usul turli usullar bilan amalga oshiriladi, jumladan, zanjirli bog'lanish usuli bilan ham.

z) zanjirli bog'lanish usuli. Bu usulning mohiyati quyidagidan iborat: ya'ni hisob formulasi tarkibiga kirgan o'tgan yil doirasidagi ayrim olingan miqdoriy ko'rsatkichlarini aynan shu ko'rsatkichlarning haqiqatdagi darajasiga ketma-ket almashtiriladi. U yoki bu omilning ta'siri ketma-ket ayirish yo'li bilan aniqlanadi: ikkinchi hisobdan birinchi hisob ayriladi, uchinchi hisobdan ikkinchi hisob ayriladi va hokazo. Birinchi hisobda hamma ko'rsatkichlar o'tgan yil doirasida olinadi, so'nggi hisobda esa - haqiqatdagi bajarilishi. Zanjirli bog'lanish usulini qo'llash tovar mahsulotiga ta'sir etuvchi mehnat omillarini tahlil qilish orqali ko'rib chiqishimiz mumkin. Tahlil uchun quyidagi 3.1.- jadvalni tuzamiz.

Jadvaldan ko'rinishicha, ekstensiv omil - korxonaning ish kuchi bilan to'la ta'minlanmaganligi ($1085-1113=28$ kishi), bir ishchi tomonidan bir yilda ishlangan o'rtacha kishi kunining o'tgan yilga nisbatan 12 kunga kamayishi (226-238) va ish kunining o'rtacha uzunligi 0,05 soatga (7,73-7,78) kamayishi natijasida tovar mahsuloti ishlab chiqarish 531 ming so'mga kamaydi (166; 325; 40.). Bu kamayishning o'rni jadal omilning o'sishi evaziga qoplanildi. Bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha soatlik ish unumining 44 tiyinga (3,65-3,21) oshishi natijasida 821 ming so'mlik tovar mahsuloti

ishlab chiqarildi. Darvoqe, ushbu jadvaldan ko`rinishicha, ishga jalb qilingan rezervlar hajmi 531 ming so`mni tashkil qiladi.

4.1 - jadval

Zanjirli bog`lanish usuli

Tartib soni		Hisob formulasiga kiruvchi omillar				Pirovard natija – tovar maxsulotining qiymati (ming so`m) [1us*2us*3us*4us]	Oldingi hisobga nisbatan farq (ming so`m)	Farqning sabablari
Hisobni	bog`lanishni	Ishchilarning o`rtacha ro`yhatdagi soni(kishi)	Bir ishchi tomonidan bir yilda ishlangan kishi kuni (kun).	Ish kunini o`rtacha uzunligi (soat).	Bir ishchiga to`g`ri keluvchi soatli ish unumi (so`m, tiyin)			
A	B	1	2	3	4	5	6	7
1	-	h.o`t.y 1113	h.o`t.y 238	h.o`t .y 7,78	h.o`t.y 3,21	h.o`t.y 6615	-	-
2	1	h.o`t.y 1085	h.o`t.y 238	h.o`t .y 7,78	h.o`t.y 3,21	hisob 6449	- 166	Ish kuchi bilan ta`minlanmaganligi
3	2	h.h.y. 1085	h.h.y. 226	h.o`t .y 7,78	h.o`t.y 3,21	hisob 6124	- 325	Bir ishchi tomonidan ishlangan ish kunining qisqarishi.
4	3	h.h.y. 1085	h.h.y. 226	h.h.y .y 7,73	h.o`t.y 3,21	hisob 6084	- 40	O`rtacha ish kuni uzunligining qisqarishi
5	4	h.h.y. 1085	h.h.y 226	h.h.y 7,73	h.h.y 3,65	hisob 6905	+821	Soatlik ish unumining o`sishi.

h.o`t.y. - haqiqatda o`tgan yili.

h.h.y. - haqiqatda hisobot yili.

D) Tahlilda ko`p qo`llaniladigan usul - ko`rsatkichlarning o`sish sur'ati bo'yicha farqni aniqlash usulidir.

Tahlil qilish uchun quyidagi 3.2 - jadvalni havola qilamiz.

4.2 - jadval

Ko'rsatkichlar	Ko'rsatkichlarning o'sish sur'ati (%)	O'sish sur'atidagi farq (+,-)	Mahsulot xajmiga ta'siri (ming so'm) (2 ustun x 6615*:100)
A	1	2	3
1.Ishchilarning o'rtacha ro'yhatdagi soni.	97,5	100-97,5= -2,5	- 165
2.Bir yilda hamma ishchilar tomonidan ishlangan kishi-kunlar.	92,4	97,5-92,4= -5,1	- 138
3.Bir yilda hamma ishchilar tomonidan ishlangan kishi-soatlar.	91,8	92,4-91,8= - 0,6	- 40
4.Tovar mahsuloti.	104,4	104,4-91,8= +12.6	+ 833
Jami:	-	+ 4,4	+ 290

*6615 ming so'm - haqiqatda o'tgan yildagi mahsulot hajmi.

Jadvaldan ko'rinishicha, mahsulot hajmiga ta'sir qiluvchi omillarining bu usulda hisoblaganimizda olingan natijalar zanjiri bog'lanish usuli bo'yicha aniqlangan natijalarga teng.

K) balans usuli - Bu usul xom ashyo (material) ning kelishi va undan foydalanish yo'nalishi o'rtasidagi nisbatni aniqlashga, shuningdek, ish vaqti, uskunalarning ishlashi va boshqalardan foydalanishni o'rganish uchun xizmat qiladi.

Yuqorida qayd qilingan usullar bilan bir qatorda tahlil qilish jarayonida bir qator statistika qoidalaridan foydalaniladi. Bularga masalan, o'rtacha miqdorni aniqlash, o'rtacha miqdordan og'ishlarni belgilash, o'rtacha kvadratik og'malarni hisoblash, korrelyatsiya usuli, shuningdek, iqtisodiy matematik usullar bo'lib, bular tegishli statistika darslarida atroflicha bayon etiladi.

Qisqa xulosalar

Ushbu mavzuni o'rganish natijasida talabalar ushbu mavzuni o'rganish natijasida iqtisodiy tahlilning uslubiyatini, usulini va uning o'ziga xos xususiyatlarini, O'quv adabiyotlarida iqtisodchi olim tomonidan iqtisodiy tahlilning metodi xususida berilgan ta'riflarni hamda korxonalar faoliyatini ifodolovchi pirovard natija va uning o'zgarishiga ta'sir qiluvchchi omillarni hisoblashda iqtisodiy tahlilning an'anaviy va iqtisodiy-matematik usullarni qo'llashni bilishlari kerak.

Savollar va topshiriqlar

- 1.Iqtisodiy tahlil fanining usuli to'g'risida umumiy tushuncha.
- 2.Real voqelikni ilmiy jihatdan bilishning umumiy tamoyillari iqtisodiy tahlil usulini belgilaydi;

- a) xo`jalik hodisalarining bir-biriga o`zaro bog`liqligi va bir-birini taqozo qilishi;
 - b) xo`jalik hodisalarining harakati, o`zgarishi va rivojlanishi;
 - v) xo`jalik faoliyati qarama-qarshiliklar birligi va kurashining natijasi;
 - g) tahlil qilinayotgan ob'ektlarning xo`jalik faoliyatini o`rganishda «analiz» va «sintez» o`rtasidagi nisbat;
 - d) korxonalarning xo`jalik faoliyatini bilish jarayonida «induktsiya» va «deduktsiya» usullarini qo`llash;
 - e) tahliliy jarayonlarni o`rganishda bilish nazariyasini 3 bosqichini (jonli mushohada, ilmiy abstraktsiya va amaliyot) qo`llash.
3. Iqtisodiy tahlilning usuliga ta'rif.
 4. Iqtisodiy tahlil usulining o`ziga xos xususiyatlari.
 5. Tahliliy tekshirishning sistemali xususiyati.
- a) sistemali yondashish tushunchasi murakkab xo`jalik hodisalarini tekshirish usuli ekanligi;
 - b) sistemali tahliliy tekshirishning asosiy bosqichlari.
6. Tahlilning kompleks (yig`ma) xususiyati va uning muayyan ko`rinishi.
 7. Xo`jalik faoliyatiga ta'sir qiluvchi omillar tushunchasi.
 8. Tahlilda qo`llaniladigan omillarni turkumlash.
 9. Iqtisodiy ko`rsatkichlar tushunchasi. Xo`jalik faoliyatini tahlil qilishda qo`llaniladigan ko`rsatkichlar va omillarning bir-biriga bog`liqligi.
 10. Tahlilda qo`llaniladigan ko`rsatkichlarni turkumlash.
 11. Tahlilda qo`llaniladigan ko`rsatkichlar tizimi.
 12. Tahlil bosqichlari va uning metodik usullarining bir-biriga o`zaro bog`liqligi.
 13. Taqqoslash usuli - korxonalarning xo`jalik faoliyatini tahlil qilishda eng asosiy usuldir.
 14. Taqqoslash usulining mohiyati va uning xillari.
 15. Guruhlashtirish usuli - har qanday ijtimoiy-iqtisodiy tekshi-rishning ajralmas qismi ekanligi.
 16. Pirovard (natijaviy) ko`rsatkichning hisob formulasiga kiruvchi omillarga bog`liqligi. Umumlashgan ko`rsatkichga ta'sir qiluvchi miqdor (ekstensiv) va sifat (intensiv) omillar hamda ularning bir-biriga o`zaro bog`liqligi.
 17. Balansli bog`lanish usulini qo`llash shartlari va unga ta'rif.
 18. Etakchi bo`g`inni ajratib qo`yish usuli.
 19. Mutlaq va nisbiy miqdorlar.
 20. Dinamika usuli va uni tahlilda qo`llash tartibi.

21. Indekslar, koeffitsientlar, foizlarni qo'llash tartibi.
22. Bartaraf etish (eliminirovanie) usuli.
23. Zanjirli almashtirish usuli. Uning mohiyati va qo'llash tartibi.
24. Ko'rsatkichlarning bajarilish foizi va o'sish sur'ati (nisbiy) darajasidagi farq usuli - zanjirli almashtirish usulining bir turi ekanligi.
25. Ko'rsatkichlarning darajasidagi mutlaq farq usuli - zanjirli almashtirish usulining soddalashtirilgan varianti ekanligi.

Asosiy adabiyotlar

1. Shoalimov A.X. Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. Darslik. –T.: TDIU, 2010.
2. Шеремет А.Д. Теория экономического анализа. Учебное пособие. – М.: Финансы и статистика, 2010.
3. Казакова Р.П. Теория экономического анализа. Учебник. –М.: ИНФРА, 2008.
4. Pardayev M.Q., Isroilov B.I. Iqtisodiy tahlil. O'quv qo'llanma. –T.: Mehnat, 2004.
5. Вахобов А. ва бошқалар. Молиявий ва бошқарув таҳлили. Дарслик. -Т.:Шарқ, 2005.
6. Пардаев М.Қ., Шоалимов А.Х. Ўқув қўлланма. Бошқарув таҳлили. –Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2005
7. www.uz- (Национальная Информационная агентство)
8. www.cer.uz- (Центр экономического исследования)

IV MAVZU. IQTISODIY TAHLILNING IQTISODIY - MATEMATIK

USULLARI

Reja

- 4.1. Iqtisodiy - matematik usullarni tahlilda qo'llashning mohiyati
- 4.2. Iqtisodiy ko'rsatkichlarning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlashda integral usulini qo'llash.
- 4.3. Korrelyatsiya va regressiya usullarining mohiyati va ularni iqtisodiy tahlilda qo'llash.
- 4.4. Omillar tizimini determinallashgan modellarda aks ettirish

1-ma'ruza

4.1. Iqtisodiy - matematik usullarni tahlilda qo'llashning mohiyati

Ko'xna va qadimgi Gretsiyaning Platon darvozasiga shu so'zlar yozilgan: «Kimda kim matematikani bilmasa, uning akademiya darvozasiga kirishining hojati yo'q». Matematika - bu fanlar malikasidir. Matematika zehn va aqlni mashq qilish vositasidir.

Iqtisodiy - matematik usullarni iqtisodiy tahlilda qo'llash quyidagilardan kelib chiqqan:

1.Korxonalar soni kun sayin oshib borayapti.

2.Ishlab chiqariladigan mahsulotlar nomenklaturasi 10 mln. xil, ularning xilma-xilligi esa 1 mlrd. xilni tashkil etadi.

3.Iqtisodiyot juda ham murakkab ierarxik (bo'ysunish) tizimiga ega.

4.Xalq xo'jaligining barcha tarmoqlari juda yuqori parametrlarda ishlamoqdalar, ya'ni ishlab chiqariladigan mahsulot xilma-xilligi va tarkibining o'zgarishi tez sur'atlar bilan bormoqda.

Iqtisodiy - matematik usullarni tahlilda qo'llashning afzalliklari quyidagilardan iborat:

a) tahlil etish muddati tezlashadi;

b)iqtisodiy ko'rsatkichlarning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar ulushi (salmog'i) aniq hisoblanadi;

v) tahminiy yoki noaniq hisoblashlar o'rni aniq raqam va dalillar egallaydi.

Iqtisodiy tahlilda iqtisodiy-matematik usullarni qo'llash quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

-masala sharti belgilanadi;

-ta'sir etuvchi omillar aniqlanadi;

-matematik hisoblash usuli belgilanadi;

-eksperiment model tuziladi;

-bevosita hisoblashlar bajariladi;

-aniq echimlar topiladi.

4.2. Iqtisodiy ko'rsatkichlarning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlashda integral usulini qo'llash

Iqtisodiy ko'rsatkichlarning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar va dalillar aniq o'lchangan va hisoblangan bo'lishi shart. Bunga integral usulini qo'llash orqali erishish mumkin.

Masalan, tovar mahsuloti xajmining o'sishi va kamayishiga asosiy fondlar qiymati va undan samarali foydalanish ta'sirini quyidagi misolda integral usuli orqali aniqlaymiz.

4.1-jadval

Ko'rsatkichlar	Shartli belgilar	Haqiqatda o'tgan yili (0)	Haqiqatda joriy yili (1)	O'zgarishi (+ -) Δ
1.Tovar mahsuloti (ming so'm hisobida)	N	5254	5224	- 30
2.Asosiy fondlarning yillik o'rtacha qiymati (ming so'm hisobda)	F	4430	5844	+ 1414
3.Fo'nd samarasi (1q:2q), (so'm hisobda)	L	1.1860	0.8939	- 0.2921

Jadvaldan ko'rinishicha, hisobot yili tovar mahsuloti hajmi haqiqatda o'tgan yilga nisbatan 30 ming so'mga kamaygan. Bunga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatdi:

1.Asosiy fondlar yillik o'rtacha qiymatining o'zgarishi (ekstensiv omil). U quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$N_F = J_0 \cdot \Delta F + \Delta J \cdot \Delta F : 2$$

$$N_F = 1 \cdot 1860 \cdot 1414 + (-0.2921) \cdot 1414 : 2 = +1470 \text{ ming so'm.}$$

2. Fond samarasining o'zgarishi. U quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$N_J = F_0 \cdot \Delta J + \Delta F \cdot \Delta J : 2$$

$$N_L = 4430 \cdot (-0.2921) + (-0.2921) \cdot 1414 : 2 = -1500 \text{ ming so'm}$$

3. Ikkala omilning yig'indisi:

$$N_F + N_L = (+1470) + (-1500) = -30 \text{ ming so'm.}$$

Demak, tovar mahsulot ishlab chiqarishning 30 ming so'mga kamayishi asosiy fondlardan foydalanishni yomonlashganligi sababli sodir bo'lgan, buning ta'sirida tovar mahsulot ishlab chiqarish 1500 ming so'mga kamaygan, lekin asosiy fondlar qiymatining o'sishi natijasida mahsulot hajmi 1470 ming so'mga ko'paygan.

2-ma'ruza

4.3. Korrelyatsiya va regressiya usullarining mohiyati va ularni iqtisodiy tahlilda qo'llash

Korrelyatsiya va regressiya usullari ikki va undan ortiq ko'rsatkichlar-ning o'zgarishini bir-biri bilan bog'langanligini hisoblashda qo'llaniladi. Bunda korrelyatsiya koeffitsienti 0 ga teng bo'lsa, u

holda o'rganiladigan ko'rsatkichlarda hech qanday bog'liqlik yo'qligini ko'rsatadi. Agar korrelyatsiya koeffitsienti 1 ga teng bo'lsa, u holda o'rganiladigan ko'rsatkichlarda bog'liqlik to'liq bo'ladi, ya'ni funktsional bo'ladi.

Quyidagi jadval ma'lumotlari asosida korrelyatsion-regression usuldan foydalanib, ishchilarni fond bilan qurollanish va bir ishchiga to'g'ri keluvchi ish unumi o'rtasidagi bog'lanishni ko'rishimiz mumkin.

5.2 - jadval

Tartib soni	Fond bilan qurollanish (ming so'm) X	Bir ishchiga to'g'ri keluvchi ish unumi (ming so'm) Y	O'rtacha X qatardan farqi $\Delta X = X - \bar{X}$	O'rtacha Y qatordan farqi $\Delta Y = Y - \bar{Y}$	Farqkarni ng ko'paytmasi $\Delta X \cdot \Delta Y$	X qatorning kvadrat farqi ΔX^2	Y qatorning kvadrat farqi ΔY^2
A	1	2	3	4	5	6	7
1	0.10	2.5	0.45	1.35	0.6075	0.2025	1.8225
2	0.20	2.8	0.35	1.05	0.3655	0.1225	1.1025
3	0.30	2.9	0.25	0.95	0.2375	0.0625	0.9025
4	0.40	3.7	0.15	0.15	0.0225	0.0225	0.0225
5	0.50	3.9	0.05	- 0.05	- 0.0025	0.0025	0.0025
6	0.60	4.3	- 0.05	- 0.45	0.0225	0.0025	0.2025
7	0.70	3.8	- 0.15	0.05	- 0.0075	0.0225	0.0025
8	0.80	4.5	- 0.25	0.65	0.1625	0.0625	0.4225
9	0.90	4.9	- 0.35	- 1.05	0.3675	0.1225	1.1025
10	1.00	5.2	- 0.45	- 1.35	0.6075	0.2025	1.8225
Summa	5.50	38.5	0.00	0.00	2.3850	0.8250	7.4050
O'rta cha miqdori	0.55	3.85	-	-	-	-	-

Ishchilarning fond bilan qurollanish va bir ishchiga to'g'ri keladigan ish unumi (mehnat unumdorligi darajasi) o'rtasidagi korrelyatsiya koeffitsientini quyidagi formula orqali ifoda etamiz.

$$R_{xy} = \frac{\sum \Delta X \cdot \Delta Y}{\sqrt{\sum \Delta X^2 \cdot \sum \Delta Y^2}} = \frac{2,3850}{\sqrt{0,8250 \cdot 7,4050}} = 0.97$$

Demak, fond bilan qurollanish va mehnat unumdorligi o'rtasidagi bog'liqlik to'la (funktSIONal), degan xulosa qilamiz.

4.4. Omillar tizimini determinallashgan modellarda aks ettirish

Omillar tizimini modellashtirishda iqtisodiy ko'rsatkichlarning o'zgarishiga ta'sir qiluvchi barcha omillarni model tizimiga kiritish kerak. Masalan, avanslashtirilgan fondlarning rentabellik darajasi baho miqdoriga, baho o'zgarishiga, asosiy fondlar va aylanma mablag'larning o'zgarishiga, sof foydaning o'zgarishiga, mahsulot xilma-xilligi va tarkibining o'zgarishiga hamda boshqa ko'p omillarga bog'liq.

Avanslashtirilgan fondlarning rentabellik darajasi sof foydani asosiy fondlar va aylanma mablag'larning yillik o'rtacha qiymatiga nisbati tariqasida aniqlanib, uni quyidagi formula orqali ifoda etishimiz mumkin.

$$R = \frac{\hat{O}^N}{F + E} = \frac{X_1}{X_2 + X_3}$$

Buni quyidagi misolda ko'ramiz.

5.3 - jadval

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	Shartli belgi	Baza yili (0)	Hisobot yili (1)	O'zgari Shi (+ -)
A	B	V	1	2	3
1. Sof foyda	Ming so'm	$\Phi^c = X_1$	714	902	+ 188
2. Asosiy fondlarning yillik o'rtacha qiymati	Ming so'm	$F = X_2$	4430	5844	+ 1414
3. Aylanma mablag'larning yillik o'rtacha qiymati	Ming so'm	$E = X_3$	2120	2396	+ 276
4. Sof tushum	Ming so'm	N_p	6432	7340	+ 908
5. Bir co'milk sotilgan mahsulot hisobiga olingan cof foyda	so'm	$\frac{X_1}{N_p} = X_4$	0.1110	0.1229	+ 0.0119
6. Fond sig'imi	so'm	$\frac{X_2}{N_p} = X_5$	0.6887	0.7962	+ 0.1075
8. Aylanma mablag'lar sig'imi	so'm	$\frac{X_3}{N_p} = X_6$	0.3296	0.3264	- 0.0032

8.Aylanma mablag'larning aylanish koeffitsienti	marta	$\frac{N_p}{X_3} = X_7$	3.034	3.063	+ 0.029
9.Umumiy fondlar tarkibida aylanish mablag'larning ulushi	Koef.	$\frac{X_3}{X_2 + X_3} = X_8$	0.3237	0.2908	- 0.0329
10.Rentabellik koeffitsienti	Koef.	$R = \frac{X_1}{X_2 + X_3}$	0.1090	0.1095	+ 0.0005

$$1. \Delta R(X_4) = \frac{\Delta X_4}{\Delta X_5 + \Delta X_6} = \frac{0.012}{(+0.1075) + (-0.0032)} = 0.1141$$

$$2. \Delta R(X_5) = \frac{(0.0005 - 0.1141)}{0.1075 - 0.0032} = -0.1124$$

$$3. \Delta R(X_6) = \frac{(0.0005 - 0.1141)}{0.1075 - 0.0032} * (-0.0032) = 0.0033$$

$$4. \Delta R = \Delta R(X_4) - \Delta R(X_5) + \Delta R(X_6) = 0.1141 - 0.1124 + 0.0033 = +0.0005$$

Yagona eng qulay usulni qo'llash uchun nazariy o'yin usulidan foydalanmoq kerak. Bu usulning mohiyatini quyidagi misolda ko'rishimiz mumkin.

Xo'jalik oktyabr va noyabr oylarida 1ts. sut ishlab chiqarish 20 ming so'm, 1ts. go'sht tayyorlash uchun esa 200 ming so'm xarajat qilgan. Davlatga sotish bahosi esa sut uchun 30 ming so'm, go'sht uchun 250 ming so'mdan iborat.

O'tgan yillar shuni ko'rsatdiki, yuqoridagi oylarda havo issiq keldi. Xo'jalik aholiga 500ts. sut va 400ts. go'sht sota oladi. Agar oktyabr va noyabr oylarida havo sovuq kelsa 600ts. go'sht va 100ts. sut sotadi.

Vazifa.

Tabiat injiqliklarini hisobga olgan holda xo'jalikka keladigan tushumni bir maromda bo'lishini ta'minlashdan iboratdir.

1. Xo'jalik - R1 - o'yinchi

Tabiat - R2 - o'yinchi

Issiq havoda xo'jalik daromadi quyidagicha $400s \cdot (250000 - 200000) + 500s \cdot (30000 - 20000)$ s 25 mln. so'm.

Xo'jalik uchun A strategiya, tabiat uchun s strategiya. Xo'jalik A strategiya bo'yicha ish yuritadi. Ob-havo sovuq bo'lib qoldi.

$$II. 400s \cdot (250000 - 200000) + 100s \cdot (30000 - 20000) - 400s \cdot (30000 - 20000) = 17 \text{ mln. so'm.}$$

III. Sovuq ob-havoda xo`jalik daromadi  $600s \cdot (250000 - 200000) + 100\pi \cdot (30000 - 20000) = 31 \text{ mln. so`m.}$

Tabiat uchun V strategiya quyidagi to`lov matritsasini tuzamiz.

O`yinchilar	R ₂			
R				
	Strategiya	S	D	Min
	A	25000	17000	17000
	B	17000	31000	17000
	Max	25000	31000	X

Xo`jalik V strategiyasida noma'lum (x) A strategiyasini qo`llasa $(1-x)$ $31\,000x + 17\,000(1-x) = 17\,000x + 25\,000(1-x) = 22\,000x + 3\,000$

$$x = \frac{4}{11} \quad 1 - \frac{4}{11} = \frac{7}{11}$$

$$31000 \cdot \frac{4}{11} + 17000 \cdot \frac{7}{11} = 22091 \text{ ming so`m}$$

$$17000 \cdot x \cdot \frac{4}{11} + 25000 \cdot x \cdot \frac{7}{11} = 22091 \text{ ming so`m}$$

Endigi vazifa xo`jalik yil davomida qanday nisbatda sut va go`sht ishlab chiqarishi lozimki, xo`jalik daromadi bir maromda bo`lishligini ta'minlash uchun $(400s. \text{ go`sht} + 500s. \text{ sut}) \cdot \frac{4}{11} +$

$$(600s. \text{ go`sh} + 100s. \text{ sut}) \times \frac{7}{11} + \frac{1}{11} (1600s. \text{ go`sh} + 2000s. \text{ sut} + 4200s. \text{ go`sht} + 700s. \text{ sut}) = \frac{1}{11}$$

$$(5800s. \text{ go`sht} + 2700s. \text{ sut}) = 527s \text{ go`sht}, 245s. \text{ sut.}$$

Demak, xo`jalik uchun optimal strategiya yil davomida 527ts. go`sht va 245ts. sut ishlab chiqarishdan iborat. Bunda ob-havoning qay darajada kelishidan qat'iy nazar, daromadi 22091 ming so`m bo`lib turishi ta'minlanadi.

Qisqa xulosalar

Ushbu mavzuni o`rganish natijasida talabalar iqtisodiy matematik usullarni qo`llashni mohiyatini, hususan natija ko`rsatkichining o`zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlashda integral,

korrelyatsiya va regressiya usullarini, omillar tizimini determinallashgan modellarda ifoda etishni hamda nazariy o'yin usulini iqtisodiy tahlilda qo'llashni bilishlari zarur.

Savollar va topshiriqlar

1. Tahlilda qo'llaniladigan iqtisodiy-matematik usullarga umumiy ta'rif.
2. Iqtisodiy-matematik modellashtirish xo'jalik faoliyatini o'rganish usullaridan biri ekanligi.
3. Pirovard ko'rsatkichlarning o'zgarishiga ta'sir qiluvchi miqdoriy omillarni tahlil qilish metodi (usuli).
4. Korxonaning moliyaviy-xo'jalik faoliyatini kompleks tarzda baholash usuli.
5. Grafik usullar: taqqoslash diagrammalari, korrelyatsion maydon grafigi, statistik kartogrammalar, vaqtli qator diagrammalar, jadvalli setka (to'r) turlari.
6. Korrelyatsion - regression tahlil usuli.
8. Chiziqli dasturlash usuli.
8. Dinamik dasturlash usuli.
9. Matematik o'yinlar nazariyasi usuli.
10. Ommaviy xizmat ko'rsatish nazariyasi usuli.

Asosiy adabiyotlar

1. Shoalimov A.X. Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. Darslik. –T.: TDIU, 2010.
2. Shoalimov A.X. Tojiboyeva Sh.A. Moliyaviy va boshqaruv tahlili. O'quv qo'llanma. –T.: TDIU, 2010.
3. Шеремет А.Д. Теория экономического анализа. Учебное пособие. – М.: Финансы и статистика, 2010.
4. Басовский Л.Е. Экономический анализ. Учебное пособие. –М.: Риор. 2009.
5. Шадрин Г.В. Теория экономического анализа. Учебник. - М.: Новое знание, 2006.
6. Пардаев М.Қ., Шоалимов А.Х. Ўқув қўлланма. Бошқарув таҳлили. –Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2005. .
7. www.uz- (Национальная Информационная агентство)
8. www.cer.uz- (Центр экономического исследования)

V MAVZU. IQTISODIY TAHLILNING TURLARI VA ULARNING AXBOROT MANBALARI

Reja

- 5.1. Xo'jalik faoliyatini tahlil qilish turlarini turkumlash va ularning boshqaruv funktsiyalari.
- 5.2. Xo'jalik faoliyatining joriy (retrospektiv) tahlili.
- 5.3. Tezkor tahlil.
- 5.4. Istiqbol tahlili.
- 5.5. Moliya-iqtisodiy tahlil.
- 5.6. Texnik-iqtisodiy tahlil.
- 5.7. Taqqoslama (korxonalararo) tahlil.
- 5.8. Funktsional - qiymat tahlili.
- 5.9. Iqtisodiy tahlilning asosiy axborot manba'lari.
- 5.10. Iqtisodiy tahlilda qo'llaniladigan ma'lumotlar manbalarining to'g'riligini tekshirish usullari.
- 5.11. Tahliliy hisoblar va tahlil natijalarini rasmiylashtirish/

1-ma'ruza

5.1. Xo'jalik faoliyatini tahlil qilish turlarini turkumlash va ularning boshqaruv funktsiyalari

Tahlil turlarini turkumlash - ularni umumlashtirish va bir tizimga keltirishga, eng muhim tomonlarini aniqlashga hamda ushbu faning istiqbolda yanada takomillashtirish uchun keng imkoniyat ochib beradi. Tahlilning barcha turlari o'z belgilariga qarab ma'lum guruhlariga umumlashtiriladi. Bunday guruhlashgan belgilarga quyidagilarni kiritish mumkin: tahlilning vazifalari, uni o'tkazish muddati, qabul qilinadigan qarorlarning xarakteri, korxonalar faoliyatini o'rganishning asosiy tomonlari, rezervlarni aniqlash usullari, o'rganiladigan ob'ekt, tahlil qiluvchi sub'ekt, o'rganiladigan hodisalarning ko'lam, axborotlarni qayta ishlash usullari kabilar. Barcha turdagi tahlilning turlari ularning bajargan vazifalariga qarab quyidagi guruhlariga umumlashtiriladi: biznes-rejaning tig'izligi va asoslanganligini baholash va uning bajarilishini nazorat qilish, erishiladigan natijalarni bashorat qilish, ya'ni: oldindan aytib berish, erishilgan natijalarga ob'ektiv baho berish va shu maqsadda korxona faoliyatiga bog'liq va bog'liq bo'lmagan sabablarni aniq belgilash, ichki xo'jalik hisobi yakunini o'tkazish, rezervlarni aniqlash va ularni ishlab chiqarishga jalb etish, kelgusida rejalashtirish uchun asos (baza)ni aniqlash, optimal boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun tahliliy variantlarni tayyorlash.

5.2. Xo`jalik faoliyatining joriy (retrospektiv) tahlili

Korxonalarining amaliy faoliyatida asosan joriy tahlil o`tkazish usuli to`la ishlab chiqilgan. Joriy tahlil korxonalarining xo`jalik faoliyatini tahlil qilishda rasmiy jihatdan qabul qilingan hisobotga tayangan holda ularning oylik, kvartallik, yillik va qator yillar tahlil qilinadi. Joriy tahlilning asosiy vazifasi xo`jalik faoliyatida erishilgan pirovard natijalarga ob'ektiv baho berish, foydalanilmagan ichki xo`jalik rezervlarini kompleks tarzda aniqlash va ularni kelgusida ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga jalb etish hisoblanadi.

Joriy tahlilning keng ko`lamda qo`llanishiga quyidagilar sabab bo`ldi: birinchidan, tahlilning barcha vazifalari biznes-rejaning tig`izligi va asoslanganligi, uning bajarilishini nazorat qilish, xo`jalik faoliyatida erishiladigan natijalarni oldindan aytib berish, mehnat, moddiy va moliya resurslaridan samarali foydalanish va hokazolar joriy tahlil zimmasiga tushadi; ikkinchidan, joriy tahlilning keng ko`lamda qo`llanilishiga barcha korxonalarining tasdiqlangan yagona hisobot shakllariga asosan yuqori tashkilot, statistika, moliya va soliq organlari, davlat bankiga hisobot topshirish vazifasining zarurligi; uchinchidan, joriy tahlilning bajariladigan tahliliy ishlarda tutgan salmog`i 90 foizni tashkil qiladi, chunki dastlabki va tezkor tahlilni o`tkazish usuli hali to`la ishlab chiqilmagan; to`rtinchidan, joriy tahlilda korxonaning xo`jalik faoliyati chuqur, har tomonlama o`tkaziladi, chunki tahliliy xodimning ixtiriyorida barcha axborotlar manbai muhayyo; beshinchidan, xo`jalik faoliyatini tahlil qilish tarixan joriy tahlildan boshlangan; oltinchidan, iqtisodiy oliy o`quv yurtlarida mutaxassislarni tayyorlash ham joriy tahlil asosida olib boriladi.

Joriy tahlil uchun asosiy axborotlar - oylik, kvartallik va yillik hisobotlar.

Joriy tahlilning sub'ekti - korxonaning iqtisodiy bo`limlari, yuqori tashkilot, moliya, soliq va statistika organlari, davlat banki hisoblanadi. Joriy tahlilning ob'ekti-korxonalar, ularning filiallari, boshqarmalar va vazirliklardir.

Joriy tahlilning dastlabki va tezkor tahlildan ustunligi shundaki, uni o`tkazishda axborotlar tizimi sistemali va kompleks xarakterga ega bo`lib, rasmiy jihatdan qabul qilingan buxgalteriya va statistika hisobotlariga asoslanadi. Joriy tahlilning kamchiligi shundan iboratki, tahlil xo`jalik faoliyatida kamchilik va xato ro`y berib bo`lgandan so`ng boshlanadi, ya'ni taomilda bir gap bor, u ham bo`lsa «poezd ketib bo`ldi». Shuning uchun korxona rahbarini shu kundagi va istiqboldagi hal bo`lmagan masalalar ko`proq qiziqtiradi.

5.3. Tezkor tahlil.

Tezkor tahlil korxonaning xo'jalik faoliyatini boshqarishda shu kundagi ishlab chiqarish jarayonini tezkor tarzda boshqarishda qo'llaniladi. Bu qisqa muddatli tahlil bo'lib, ishlab chiqarish jarayonida ro'y bergan chetga chiqishlarni tezkorlik bilan aniqlab, uni bartaraf qilish chora - tadbirlarini ko'radi. Tezkor tahlilning asosiy vazifasi topshiriqlarni muntazam nazorat qilish, mahsulotni ishlab chiqarish va uni sotish jarayonini kunda aniqlash, shu kundagi ishlab chiqarish rezervlarini o'z vaqtida aniqlash va ularning ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga jalb qilish hisoblanadi. Tezkor tahlil boshqaruv tizimida boshqaruv xodimlarining taxminan 50 foiz ish vaqtini egallaydi. Amalda esa uning umumiy bajariladigan tahliliy ishlarda tutgan salmog'i 10 foizni tashkil etadi. Tezkor tahlil joriy tahlildan farqli o'laroq u asosan boshlang'ich ma'lumotlarga asoslanadi.

Tezkor tahlil o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- korxonaning asosiy miqdor va sifat ko'rsatkichlari bo'yicha hamda uning bo'linmalari smenada, sutkada, besh kunlikda va dekadalarda chetga chiqishini aniqlash;
- me'yordan chiqishga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash;
- kamchiliklarga yo'l qo'ygan javobgar shaxslarni aniqlash;
- salbiy omillarni bartaraf qilish uchun tadbirlar ishlab chiqish;
- ko'rsatilgan vaqtda erishilgan natijalarni yakunlash va «Tor» joy va ilg'or bo'g'inlarni aniqlash.

Tezkor tahlil odatda quyidagi ko'rsatkichlar bo'yicha olib boriladi: mahsulotni ishlab chiqarish, jo'natish va sotish, ishchi kuchidan foydalanish, asbob-uskuna va moddiy resurslardan foydalanish, tannarx, foyda va rentabellik, to'lov qobiliyati. Demak, joriy tahlilda o'rganiladigan ko'rsatkichlar soni tezkor tahlilda o'rganiladigan ko'rsatkichlardan ancha ko'pdir. Tezkor tahlilning natijasi joriy tahlilga nisbatan unchalik aniq bo'lmaydi. Chunki oyning xohlagan kunida ishlab chiqarilgan mahsulotning haqiqiy tannarxini va mahsulot tannarxining pasayishi natijasida olingan foyda miqdorini aniq hisoblab chiqish mumkin emas, chunki oldindan mahsulotning qancha qismi shu oyda sotiladi, qancha qismi esa kelgusi oyda sotilishini aniq hisoblab bo'lmaydi. Lekin tezkor tahlilning bu kamchiligi uning ahamiyatini kamaytirmaydi, zero, tezkor tahlil orqali olingan natijalarning mutlaq aniqligidan ko'ra uni o'z vaqtida olish ahamiyatliroqdir.

2-ma'ruza

5.4. Istiqbol tahlili.

Istiqbol tahlili, deganda xo'jalik yurituvchi sub'ektning kelgusi faoliyatini oldindan o'rganish, bo'ladigan jarayonlarni oldindan belgilash maqsadida amalga oshiriladigan tahlil tushuniladi.

Masalan, xo'jalik yurituvchi sub'ekt biznes-rejani tuzish uchun o'z faoliyatini nima bilan yakunlashi to'g'risida aniq tushuncha va ko'rsatkichlarga ega bo'lishi kerak. Bu esa istiqbol tahlili orqali amalga oshiriladi. Hozirgi paytda uni loyiha tahlili, ham deb atamoqdalar.

5.5. Moliya-iqtisodiy tahlil.

Ushbu tahlilning mohiyati umumiy qiymat ko'rsatkichlar tizimini o'rganish va korxonalarning moliyaviy faoliyati natijalarini tahlil qilish bilan ifodalanadi. Umumlashgan qiymat ko'rsatkichlariga quyidagilar kiradi: sotish bo'yicha rejaning shartnoma majburiyatini ado etgan holda bajarilishi, tovar mahsuloti, bir ishlovchiga to'g'ri keladigan yillik ish unumi, mahsulot tannarxi, foyda va shu kabilar. Tahlil qilish jarayonida ana shu qiymat ko'rsatkichlar batafsillashtiriladi. Masalan, mahsulot hajmi-taqqoslanadigan va taqqoslanmaydigan, ularni ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish bo'yicha, mahsulotning sifati kabilar.

Mahsulot tannarxi ko'rsatkichi umuman va ularning unsurlari va kalkulyatsiya moddalari bo'yicha belgilangan biznes-rejaning bajarilishiga ta'sir qiluvchi omillar batafsil tahlil qilinadi. Umumlashgan mehnat unumdorligi ko'rsatkichi (bir ishlovchiga to'g'ri keladigan yillik ish unumi) bir ishchiga to'g'ri keladigan yillik, kunlik va soatlik ish unumini o'z ichiga oladi.

Moliya-iqtisodiy tahlilga xos muhim xususiyatlardan biri - bu asosiy axborot olish manbalari. Moliya vazirligi tomonidan tasdiqlangan yagona hisobot shakllaridan qo'llanilish hisoblanadi. Shunday qilib, moliya-iqtisodiy tahlilning predmeti korxonalar xo'jalik faoliyatining turli tomonlari, xo'jalik yuritish jarayoni, iqtisodiy ko'rsatkichlarning bir-biri bilan sababiy bog'lanishi hisoblanadi.

Moliya-iqtisodiy tahlilning sub'ekti - bu korxona, vazirlik, boshqarma, moliya-kredit idoralari va statistika organlarining iqtisodiy bo'linmalari hisoblanadi.

Shu bilan birga korxona tahlilning ob'ekti ham hisoblanib, ularning faoliyati yuqori tashkilot, moliya-kredit va statistika organlari tomonidan o'rganiladi. Masalan, moliya organlari korxonalarning xo'jalik faoliyatini tahlil qilishda asosiy e'tiborni biznes-rejaning bajarilishi, aylanma mablag'larining holati, foyda bo'yicha biznes-rejaning bajarilishi, davlat byudjetiga tushadigan to'lov majburiyatlarining bajarilishiga qaratadilar. Kredit tizimi esa korxonalar o'z aylanma mablag'lari holatini, olingan kreditning tovar-moddiy boyliklar bilan ta'minlanganligini, to'lov intizomining bajarilishi kabi masalalarga qaratadi.

O'rganiladigan masalalarga qarab moliya-iqtisodiy tahlil to'la yoki tanlanma xarakterga ega bo'lishi mumkin. Moliya-iqtisodiy tahlilning o'tkazish muddatlari kunlik, haftalik, dekadalik, oylik, kvartallik, yillik bo'ladi. Moliya-iqtisodiy tahlilning turlari: dastlabki, tezkor va joriy tahlildan iborat.

5.6. Texnik-iqtisodiy tahlil

Ushbu tahlil kompleks iqtisodiy tahlil va muhandislik tahlilning birikishi asosida hosil bo'lgan.

Texnika-iqtisodiy tahlil 3 yo'nalishda olib boriladi:

- ishlab chiqarishning texnik darajasini tahlil qilish;
- ishlab chiqarishni tashkil qilish, mehnat va boshqaruvni tahlil qilish;
- ishlab chiqarilgan mahsulotning texnik darajasini tahlil qilish.

Korxonaning texnik darajasini tahlil qilish jarayonida korxonaning ishlab chiqarish bazasini rivojlantirish darajasini, ilg'or texnologiya jarayonlarini joriy qilish, ishlab chiqarishni kompleks mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish, qo'l mehnatini to'la mexanizatsiyalash, zamonaviylashtirish kabi masalalar kiradi.

Ishlab chiqarishni tashkil qilish, mehnat va boshqaruv masalalarini tahlil qilish jarayonida qo'llanilayotgan boshqaruv shakllarining progres-sivligi (ilg'orligi), boshqaruv tizimining samaradorligi, boshqaruv shakllarining ilg'orligi, boshqaruv tizimining samaradorligi, boshqaruv apparatini qisqartirish kabi echimlar hal etiladi.

Mahsulotning texnik darajasini tahlil qilish jarayonida iste'molchilar talablarini hisobga olgan holda yuqori sifatli mahsulot ishlab chiqarish, ularning texnik va iqtisodiy ko'rsatkichlari respublikamizda va chet ellarda ishlab chiqarilgan eng yaxshi (yuqori) namunalari bilan taqqoslash. Mahsulotning texnik darajasi ularni attestatsiya qilish orqali aniqlanadi. Texnika-iqtisodiy tahlil iqtisodchilar, texniklar, muhandislar, mutaxassislardan tuzilgan kompleks brigada orqali amalga oshiriladi.

5.7. Taqqoslama (korxonalararo) tahlil

Taqqoslash - bu iqtisodiy tahlilning eng ko'p qo'llaniladigan usulidir. Taqqoslama tahlilning 2 asosiy turi mavjud: ichki korxona tahlili, ya'ni tahlilning ob'ekti sifatida shu korxonaga taalluqli xo'jalik jarayoni o'rganiladi; korxonalararo, qachonki bir qator korxonalarning xo'jalik faoliyati tahlil qilinib, tarmoqdagi ilg'or tajriba o'rganiladi.

Taqqoslama korxonalararo tahlilning mohiyati alohida olingan korxonalarning xo'jalik faoliyatini ularning ko'rsatkichlarini har tomonlama o'rganib, erishilgan natijalar darajasini xolis

farqlash va iqtisodiy ko'rsatkichlarga ta'sir qiluvchi asosiy omillarni aniqlash hamda ilg'or tajribalarni ishlab chiqarishga tadbiq qilish natijasida ichki xo'jalik rezervlarini aniqlashdan iboratdir.

Taqqoslama tahlil korxonaning barcha iqtisodiy ko'rsatkichlarini o'z ichiga olishi mumkin yoki boshqacha so'z bilan aytganda kompleks xarakterga ega bo'ladi. Taqqoslama tahlilning mazmuni qo'yilgan maqsad va tekshiriladigan ob'ektga qarab quyidagicha turkumlanadi:

- ob'ekt bo'yicha (korxona, sexlar, ishlab chiqarish uchastkasi, ish joyi);
 - mavzuning (tema) mazmuni bo'yicha - mehnat predmetlari, mehnat vositalari, mehnat va moliya resurslarini tahlil qilish va hokazo;
 - tahlilni o'tkazish doirasi - kompleks tahlil va maxsus (tematik) tahlil.
- Taqqoslama tahlilning eng muhim uslubiy masalalardan biri o'rganiladigan ob'ektni bir-biri bilan solishtirish shartlariga rioya qilishdir:
- taqqoslanadigan ko'rsatkichlarning sifat jihatdan bir xilligi va ularni hisoblash usulining birligi (masalan, mahsulot tannarxiga kiritiladigan xarajatlarning bir xilligi);
 - mahsulotni yagona o'lchash, o'zgarmas baho bilan o'lchash, jo'g'rofiy sharoitlarning o'xshashligi;
 - taqqoslanadigan davrda ish kunlarining bir xilligi va hokazo.

3-ma'ruza

5.8. Funktsional - qiymat tahlili

Mahsulot tannarxini kamaytirish borasida keraksiz va ortiqcha xarajatlarni minimal darajaga keltirish mahsulot ishlab chiqarishni loyihalashtirish va uni ishlab chiqarish chog'ida har tomonlama hisobga olish kerak. Bu masalani ijobiy hal qilishda FQT asqatadi.

FQT - ob'ektni (mahsulot) texnologik va mehnat jarayonlari tizimli tarzda tadqiq qilib, mehnat va moddiy resurslardan samarali foydalanishga qaratilgan chora - tadbirlarni ishlab chiqadi.

FQT ning asosida funktsiya tushunchasi yotadi. Demak, FQT buyumning funktsiyalarini tizimli tadqiq qilishni taqozo qilib, u mahsulotni yaratish g'oyasidan to uni foydalanishdan chiqarish va chiqitga chiqarishgacha bo'lgan jarayonni o'z ichiga oladi.

FQT ning asosiy maqsadi-ilmiy-tadqiqot va tajriba konstruktorlik ishlari chog'ida yangi xil mahsulotlarni loyihalashtirish va ularni o'zlashtirishda ortiqcha xarajatlarning yuzaga kelishiga yo'l qo'ymaslik; ishlab chiqarish bosqichida loyiha bo'yicha ko'zda tutilgan xarajatlarning darajasidan chetga chiqmaslikni; buyumni qo'llash bosqichida oqlanmagan ekspluatatsion xarajat va

yo`qotishlarni bartaraf qilish va nihoyat, buyumlarni utilizatsiya (chiqitga) chiqarish bosqichida chiqitga chiqarilgan buyumlarni qayta ishlab, ulardan foydalanish jarayonini o`z ichiga oladi.

Sanoat mahsulotini ishlab chiqarish bilan bog`liq xarajatlarni to`rt guruhga bo`lish mumkin:

1. Buyumning konstruktiv tuzilishi.
2. Texnologik jarayon.
3. Ishlab chiqarishni tashkil qilish tizimi.
4. Tabiiy-jo`g`rofiy omillar.

Binobarin, ishlab chiqarish xarajatlarini muttasil qisqartirish to`rt yo`nalish bo`yicha olib borilishi kerak.

Birinchi bor FQT g`oyasi Yu.M. Sobolev (muhandis-iqtisodchi) tomonidan ishlab chiqilgan edi. Bu Ulug` Vatan Urushi yillariga to`g`ri keladi. Lekin bu g`oya o`zining nihoyasiga etkazilmadi. Keyinchalik, 60 yillarning o`rtalarida AQShda ta`minotchi, muhandis L.Maylson, Yu.M. Sobolevning g`oyasini davom ettirib, FQT uslubini ishlab chiqdi va uni Djeneral elektrik korxonasida tadbiq etib, yaxshi natijalarga erishdi.

FQT ning eng muhim tamoyillari quyidagilardan iborat:

- ob'ektga kompleks tarzda yondashish;
- ob'ekt holatini o`rganilganda jamoa ijodiy tafakkurini har tomonlama faollashtirish (fikrlar hujumi);
- FQT barcha bosqichlarida texnikaviy va tashkiliy echimlarni baholashda funktsional kerakli va ortiqcha xarajatlarni aniqlash.

Ma'lumki, sanoat mahsulotining turi (assortimenta) mln.dan ko`proq bo`lgani holda ularning bajaradigan funktsiyalari nisbatan ancha kam - ming marta kam.

Masalan, avtomobil -harakatlanish vositasi funktsiyasini bajaradi. Har bir mahsulot 3 xil funktsiyani bajaradi:

- asosiy funktsiya;
- qo`shimcha funktsiya;
- disfunktsiya (keraksiz) funktsiya.

Masalan, stulning asosiy funktsiyasi - o`tirish uchun, qo`shimcha funktsiyasi suyanchig`i, keraksiz funktsiyasini aniqlash kerak.

Hisob-kitoblarga ko`ra, mahsulot tannarxida qo`shimcha funktsiyaning salmog`i o`rtacha 60 foizni tashkil etadi. Ma'lumki, sanoatda va xalq xo`jaligining boshqa tarmoqlarida mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilish uslubi ishlab chiqilgan va amaliyotda qo`llaniladi. Lekin, mahsulotlarning bajaradigan funktsiyalarini kalkulyatsiya qilish muammosi haligacha echilgan emas.

FQT o'tkazish quyidagi bosqichlarga bo'linadi:

- tahlil qilish ob'ektini tanlash (mahsulot konstruksiyasi, ishlab chiqarishni tashkil qilish, texnologik jarayon, boshqaruv va hisob tizimi kabilar);
- tahlilning maqsadi va vazifalarini asoslash (rentabellik darajasini oshirish, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish, jahon bozorida mahsulotlarning raqobatbardoshlik qobiliyatini oshirish, xom-ashyo, materiallar va elektr quvvatini tejash, ishlab chiqarishdagi «tor» joylarni bartaraf qilish, import va tahchil mahsulotlarni ishlatishdan voz kechish);
- tahlil ob'ekti to'g'risida ma'lumotlarni yig'ish va asosiy, qo'shimcha hamda keraksiz funktsiyalarni aniqlash;
- ijodiy yondashish va nostandart tafakkur qilish;
- funktsional-qiyamat tahlilini qo'llash natijasida olinadigan iqtisodiy samarani aniqlash;
- qabul qilingan qarorlarni ishlab chiqarishga joriy qilish.

5.9. Iqtisodiy tahlilning asosiy axborot manba'lari.

Iqtisodiy tahlilning asosiy axborot manba'lari quyidagilar:

1. Biznes - reja ma'lumotlari.
2. Buxgalteriya hisobi va hisoboti.
3. Statistika hisob va hisobot.
4. Operativ (tezkor) hisob va hisobot.
5. Hisobdan tashqari ma'lumotlar.

Ushbu sanab o'tilgan ma'lumotlar ichida eng asosiysi buxgalteriya hisobi va hisobot hisoblanadi, chunki taxminan 70 foiz ma'lumotlarni iqtisodiy tahlil buxgalteriya hisobidan oladi. Tahlil qilish jarayonida yillik hisobotga yozilgan izohnoma ham har tomonlama ko'rib chiqiladi. Tahlil qilish jarayonida hisobdan tashqari ma'lumotlardan ham foydalanish katta samara beradi. Bularga: tekshirish va taftish aktlari, moliya va soliq idoralari, bankning bajargan tahlil natijalari, laboratoriya va tabobat nazorati materiallari, korxona mehnat jamoasining umumiy majlis materiallari kiradi.

4-ma'ruza

5.10. Iqtisodiy tahlilda qo'llaniladigan ma'lumotlar manbalarining to'g'riligini tekshirish usullari

Iqtisodiy tahlil qilishning samarasi avvalambor, hisobot ma'lumotlarining sifatiga bog'liq. Shuning uchun hisob va hisobot materiallarini tekshirish kerak. Amalda ma'lumotlarni tekshirishning bir necha usullari mavjud:

1. Hisobotlarni tuzish qoidalariga amal qilish. Ushbu tekshirish o'z ichiga quyidagilarni oladi: hisobot shakllarining to'g'ri to'ldirilishi va ularning O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi, O'zbekiston Davlat Statistika qo'mitasi tomonidan tasdiqlangan shakllarga mos kelishi, ayrim miqdoriy ko'rsatkichlarni aniqlashda arifmetika amallarini to'g'ri qo'llanilganligi kabilar. Hisobot shakllari va hujjatlarda hech qanday tuzatish yoki raqamlarni o'chirib qayta yozish aslo mumkin emas. Hisobot shakllari direktor va bosh buxgalter tomonidan imzolangan bo'lishi kerak.

2. Turli hisobot shakllarida beriladigan iqtisodiy ko'rsatkichlar so'mmasining bir - biriga mos kelishi. Ushbu tekshirishning mohiyati quyidagidan iborat: Bir qancha iqtisodiy ko'rsatkichlar turli hisobot shakllarida beriladi va binobarin, hisobot tuzishda ana shu iqtisodiy ko'rsatkichlar summasi bir-biriga to'g'ri kelishi shart. Masalan, ustav kapitalining miqdori 1-shakl (balans) va 5-shakl (xususiy kapital to'g'risidagi hisobot) yoki asosiy fondlarning summasi 1-shakl (balans) va 3-shakl (Asosiy vositalarning harakati to'g'risida hisobot) beriladi va h.k.

Tekshirishning ushbu usulini aniqroq tushunish uchun quyidagi jadvalni havola qilamiz:

Turli hisobot shakllarida berilgan iqtisodiy ko'rsatkichlar summasining bir-biriga mos kelishi.

6.1 - jadval

Tartib soni	Ko'rsatkichlar	1 - shakl			2 - shakl			Mos kelishi to'g'risidagi belgi
		Shakl soni	Qator va ustun soni	Summa (ming so'm hisobda)	Shakl soni	Qator va ustun soni	Summa (ming so'm hisobda)	
1	Ustav kapitali yil boshiga	1	410/3	8 937	5	010/3	8 937	mos
	yil oxiriga	1	410/4	8 937	5	110/3	8 937	mos
2	Asosiy vositalar yil boshiga	1	010/3	13 397	3	170/3	13 397	mos
	yil oxiriga	1	010/4	13 513	3	170/6	13 513	mos

3	Rezerv kapitali yil boshiga yil oxiriga	1 1	430/3 430/4	6 763 7 983	5 5	010/5 110/5	6 763 7 983	mos mos
---	---	--------	----------------	----------------	--------	----------------	----------------	------------

5.11. Tahliliy hisoblar va tahlil natijalarini rasmiylashtirish

Hisobot ma'lumotlarini tahliliy jihatdan qayta ishlash usul-laridan biri tahliliy jadvallarni tuzish hisoblanadi. Jadvalga tahlil qilinadigan ko'rsatkichlarning baza va amaldagi darajasi kiritiladi, mutlaq farq aniqlanadi, ko'rsatkichlarning o'sish sur'ati aniqlanadi hamda tegishli xulosa yoziladi. Tahliliy jadvallarning ustunligi va afzalligi shundan iboratki, u ham bo'lsa, ko'rsatkichlarning o'zaro bog'lanishi juda ham aniq va ko'rgazmali tarzda namoyon bo'ladi.

Tahlilning so'nggi bosqichi uning natijalarini rasmiylashtirish hisoblanadi. Tahlil natijalariga asoslangan holda ma'lumotnoma yoki izohnoma yoziladi. Izohnomada korxona va tashkilotlarning xo'jalik fao-liyatida qo'lga kiritilgan yutuqlari va yo'l qo'ygan kamchiliklarini bartaraf qilish yo'llari ko'rsatiladi. Bu o'rinda ayniqsa, aniqlangan ichki xo'jalik rezervlarni ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga jalb etish yo'llari ko'rsatiladi. Izohnoma juda ham qisqa va mazmunli bayon etilishi lozim.

Qisqa xulosalar

Ushbu mavzuni o'rganish natijasida talabalar iqtisodiy tahlilning turlarini turkumlash, ularni umumlashtirish va bir tizimga keltirish hamda ushbu fanning istiqbolda yanada takomillashtirish yo'llarini hususan retrospektiv (joriy), tezkor, istiqbol, moliya iqtisodiy, texnik iqtisodiy, taqqoslama va funktsional qiymat tahlilini o'tkazish usullarini, iqtisodiy tahlilda qo'llaniladigan asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlarni axborot manbalarini, qo'llaniladigan ma'lumotlar manbalarining to'g'riligini tekshirish usullarini, ma'lumotlardan tashqi va ichki foydalanuvchilariga qanday maqsad uchun kerakligini, tahlil natijalari qanday rasmiylashtirish kabilarni bilishlari kerak.

Savollar va topshiriqlar

1. Iqtisodiy tahlil turlarini turkumlash.
2. Joriy (retrospektiv), tezkor va istiqbolli tahlilni tashkil etish usulining o'ziga xos xususiyatlari.
3. Joriy tahlilni tashkil etish va uning uslubi.
4. Tezkor tahlilni tashkil etish va uning uslubi.
5. Istiqbolli tahlilni tashkil etish va uning uslubi.

- 6.Korxona faoliyatining tahlili, tarmoqlar tahlilini tashkil etish va uning uslubi.
- 7.Xo`jaliklararo taqqoslama tahlilni tashkil etishning o`ziga xos xususiyatlari.
- 8.Funktsional qiymat tahlilini tashkil etish va uning uslubi.
- 9.Iqtisodiy manbalar tizimi tahlilning ma'lumotlar bazasi sifatida.
- 10.Iqtisodiy tahlilning asosiy manbalari.
- 11.Iqtisodiy tahlilda qo`llaniladigan ma'lumotlar manbalarining to`g`riligini tekshirish usullari.
- 12.Tahliliy jadvallarga ma'lumotlar tayyorlash.
- 13.Iqtisodiy ma'lumotlarni kompyuterda ishlov berishni tashkil etish asoslari.
- 14.Hisobotlarni tuzishda qanday qoidalarga amal qilinadi ?
- 15.Moliyaviy hisobot shakllarida beriladigan iqtisodiy ko`rsatkichlar summasining bir-biriga mos kelishi nima ?
- 16.Hisobot ma'lumotlarni tahliliy jihatdan kayta ishlash nima ?
- 17.Iqtisodiy tahlilning so`ngi bosqicha qanday rasmiylashtiriladi ?

Asosiy adabiyotlar

- 1.Shoalimov A.X. Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. Darslik. –T.: TDIU, 2010.
- 2.Shoalimov A.X. Tojiboyeva Sh.A. Moliyaviy va boshqaruv tahlili. O`quv qo`llanma. –T.: TDIU, 2010.
- 3.Шеремет А.Д. Теория экономического анализа.Учебное пособие. – М.: Финансы и статистика, 2010.
- 4.Басовский Л.Е. Экономический анализ.Учебное пособие. –М.: Риор. 2009.
- 5.Шадрин Г.В. Теория экономического анализа.Учебник. - М.: Новое знание, 2006.
- 6.Пардаев М.Қ., Шоалимов А.Х. Ўқув қўлланма. Бошқарув таҳлили. –Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2005.
- 7.www.uz- (Национальная Информационная агентство).
- 8.www.cer.uz- (Центр экономического исследования).

VI MAVZU. IQTISODIY TAHLIL ISHLARINI TASHKIL QILISH

Reja

- 6.1. Iqtisodiy tahlil bosqichlari
- 6.2. Iqtisodiy tahlil dasturini tuzish
- 6.3. Iqtisodiy tahlil uchun materiallar tayyorlash
- 6.4. Korxonalarni faoliyatini iqtisodiy tahlil qilishda qatnashadigan sub'yektlar

1-ma'ruza

6.1. Iqtisodiy tahlil bosqichlari

Tahliliy jarayonni muvaffaqiyatli o'tkazishning garovi uni har tomonlama puxta tashkil qilishdir.

Tahliliy jarayon quyidagi bosqichlardan iborat:

1. Tahlil dasturini tuzish.
2. Tahlil uchun ma'lumotlarni va ularni tekshirish.
3. Ko'rsatkichlarni tanlash va hisoblash.
4. Ko'rsatkichlarni tahliliy jihatdan qayta ishlash va taqqoslash.
5. Tahlil natijalarini umumlashtirish va korxona hamda tashkilotlar faoliyatida sodir bo'lgan kamchiliklarni bartaraf qilish uchun chora va tadbirlar ishlab chiqish hamda aniqlangan ichki xo'jalik rezervlaridan foydalanish. Dastursiz bajariladigan tahlil, yoxud o'rganiladigan masalalar ko'lamini aniq belgilamaslik o'z navbatida tahlil natijalariga putur etkazadi. Shuning uchun tahliliy ishlarni tashkil qilish borasidagi eng ma'suliyatli vazifa - iqtisodiy tahlil dasturini tuzish hisoblanadi.

6.2. Iqtisodiy tahlil dasturini tuzish

Tahlil dasturining hajmi va mazmuni undan ko'zlangan maqsadga bog'liq. Masalan, tahlil kompleks tarzda o'tkazilishi mumkin. Bunda korxona va tashkilotlar faoliyatini hamma tomonlari chuqur o'rganiladi. Yoki ishning qandaydir bir tomonini o'z ichiga olgan tematik (tanlanma) tahlil bo'ladi. Kompleks tahlil o'tkazilganda oylik, kvartallik va yillik hisobot materiallari asosida tahliliy bayonot yozishda qo'llaniladigan jadvallar maketi yuqori tashkilot tomonidan tasdiqlanishi kerak.

Masalan, butun moliya-kredit tizimi bo'yicha tahlil Moliya vazirligi, Markaziy bank tomonidan ishlab chiqilgan va tasdiqlangan umumiy va yagona dastur, usul hamda umumiy tahliliy jadvallar maketi asosida olib borilsa edi avvalgidek, bu maqsadga muvofiq bo'lur edi. Agar tanlanma tahlil o'tkazilsa, u holda dasturda uning mavzui, hajmi qanday manbalarga va ma'lumotlarga asoslanishi, tahlilni bajaruvchi shaxs, ishning bajarilish muddati ko'rsatilishi kerak.

6.3. Iqtisodiy tahlil uchun materiallar tayyorlash

Joriy hisobda berilmaydigan ma'lumotlarni aniqlash katta ahamiyatga molik. Masalan, ishchilarning bekor turib qolish sabablarini aniqlash uchun bevosita kuzatuv olib borish kerak. Bunda ish kunini fotografiya qilish orqali yoki ushbu uchastkada band bo'lgan ishchilar, muhandislar va boshqa xodimlarning fikr va mulohazalarini bilish orqali yuqorida aytilgan kamchiliklarning sabablari aniqlanadi. U yoki bu axborotlar manbaidan foydalanish tahlil dasturini tuzishda hisobga olinishi kerak. Ma'lumotlarning to'g'riligini va aniqligini tekshirishdan so'ng ularni qayta ishlashga o'tiladi.

6.4. Korxonalarining faoliyatini iqtisodiy tahlil qilishda qatnashadigan sub'yektlar

Korxona va tashkilotlarning xo'jalik va moliyaviy faoliyati avvalambor, ushbu korxonaning xodimlari tomonidan tahlil qilinadi. Korxonalarning xo'jalik va moliyaviy holatini tahlil qilish asosan reja-iqtisod, buxgalteriya va moliya bo'limlarining vazifasidir. Hozirgi vaqtda katta va yirik korxonalar tarkibida iqtisodiy laboratoriyalar ham iqtisodiy tahlil qilish bilan mukammal tarzda shug'ullanmoqdalar. Korxona va tashkilotlarning faoliyatini iqtisodiy tahlil qilish bevosita yuqori tashkilotlarning vazifasi ham bo'lib, ular korxonalar hisobotini tasdiqlaydilar, hamda ularning ishlab chiqarish, xo'jalik va moliyaviy faoliyatini ob'ektiv (xolisona) baholab, tegishli qarorlar qabul qiladilar. Iqtisodiy tahlil qilish bilan moliya va soliq idoralari, bank xodimlari ham shug'ullanadilar. Ular avvalambor, so'm bilan nazorat qilish, korxona va tashkilotlarning davlat byudjeti bilan bo'lgan o'zaro munosabatlariga taalluqli masalalar bilan qiziqadilar. Statistika idoralari ham iqtisodiy tahlil bilan shug'ullanadilar. Ular qabul qilingan hisobot va statistik ma'lumotlarni statistika usullari bilan qayta ishlab vazirliklar va boshqarmalarni yig'ma axborot materiallari bilan ta'minlaydilar.

Qisqa xulosalar

Ushbu mavzuni o'rganish natijasida talabalar tahliliy jarayon bosqichlarini, xususan iqtisodiy tahlil dasturini tuzish, tahlil uchun ma'lumotlarni to'plash va ularni tekshirishni, ko'rsatkichlarni tanlash va hisob kitob qilishni, ko'rsatkichlarni tahliliy jihatdan qayta ishlash va taqqoslashni hamda xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatini iqtisodiy tahlil qilishda qatnashadigan sub'ektlarni bilishlari kerak.

Savollar va topshiriqlar

1. Tahliliy ishlarni tashkil etishni boshqaruv apparatining tarkibi va boshqaruv tizimining texnikaviy jihatdan jihozlanganligiga bog'liqligi.
2. Tahliliy ishlarning asosiy bosqichlari va ularning mantiqiy ketma-ketligi.
3. Iqtisodiy tahlil dasturini tuzish.
4. Iqtisodiy tahlil uchun materiallar to'plash va ularni qayta ishlash.
5. Kompleks tahlil dasturi qanday tuziladi?
6. Tanlanma tahlil dasturi qanday tuziladi?
8. Moliya-kredit tizimi bo'yicha tuzilgan iqtisodiy tahlil dasturining o'ziga xos xususiyatlari nimadan iborat?
9. Iqtisodiy tahlil qilish bilan mukammal tarzda kim shug'ullanadi?
10. Iqtisodiy tahlilda qatnashadigan sub'ektlar.
11. Iqtisodiy tahlil natijalarini umumlashtirish.

Asosiy adabiyotlar

1. Shoalimov A.X. Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. Darslik. –T.: TDIU, 2010.
2. Олишневская Н.Т. Экономический анализ. Учебник. –М.: Аст.Полиграфиздат, 2010.
3. Казакова Р.П. Теория экономического анализа. Учебник. –М.: ИНФРА, 2008.
4. Титов В.И. Анализ и диагностика финансово хозяйственной деятельности предприятия. Учебное пособие. –М.: “Издательский дом Дашков И К”, 2007.
5. Вахобов А. ва бошқалар. Молиявий ва бошқарув таҳлили. Дарслик. -Т.:Шарк, 2005.
6. www.uz- (Национальная Информационная агентство).
7. www.cer.uz- (Центр экономического исследования).
8. www.fr.ru – (Финансовая академия при правительстве Российской Федерации).

VII MAVZU. KOMPLEKS IQTISODIY TAHLIL VA ISHLAB CHIQARISHNING MUHIM SAMARADORLIK KO'RSATKISHLARINI TAHLIL QILISHNING METODIK ASOSLARI

Reja

- 7.1. Korxonalarning xo'jalik faoliyatini tahlil qilishga muntazam yondashish.
- 7.2. Kompleks iqtisodiy tahlilni o'tkazish tartibi.
- 7.3. Mahsulotni ishlab chiqarish va uni sotishni tahlil qilish usullarining asoslari.
- 7.4. Korxonalarning mehnat resurslari bilan ta'minlanishi va ulardan samarali foydalanishni tahlil qilish usullari.
- 7.5. Asosiy fondlarning tarkibini, holatini va ulardan samarali foydalanishni tahlil qilish usullari.
- 7.6. Sanoat korxonalarining moddiy resurslar bilan ta'minlanishini va ulardan foydalanishni tahlil qilish usullari.
- 7.7. Mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha ichki xo'jalik rezervlarini aniqlash usuli.
- 7.8. Yerdan foydalanish ko'rsatkichlarini tahlil qilishning uslubiy jihatlari
- 7.9. Korxona iqtisodiy salohiyatini baholashning uslubiy asoslari.
- 7.10. Mahsulot tannarxini tahlil qilish usullari asoslari.

1-ma'ruza

7.1. Korxonalarning xo'jalik faoliyatini tahlil qilishga muntazam yondashish.

Korxonalarning xo'jalik faoliyatini tahlil qilish sistemali (tizimli) xarakterga ega. Uni o'tkazishda 6ta bosqichni ko'rsatish mumkin. Birinchi bosqichda, tadqiqot ob'ekti tizimi sifatida namoyon bo'ladi.

Korxonalarning xo'jalik faoliyatini sistemali tahlil qilish tartibini uzviy ravishda o'zaro bir-biri bilan bog'langan 3 guruh ishlab chiqarish resurslari misolida yaqqol ko'rishimiz mumkin. Bularga ishlab chiqarish resurslari, ishlab chiqarish jarayoni va tayyor mahsulot kiradi. Ushbu tizimga kirish moddiy buyumlar oqimi (mehnat vositalari va mehnat predmetlari) hamda mehnat resurslari oqimi orqali amalga oshadi. Tizimdan chiqish esa tayyor mahsulotni ishlab chiqarish bilan o'z ifodasini topadi.

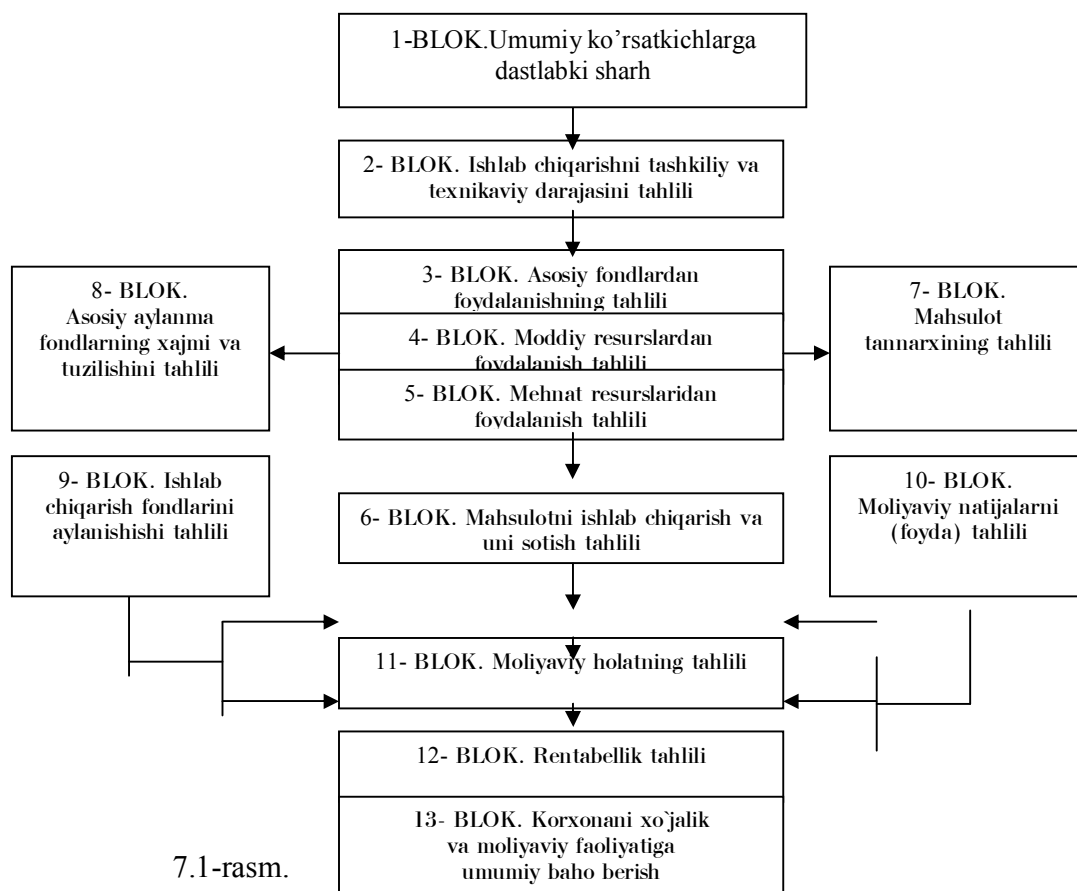
Tizimli tahlilni o'tkazishning dastlabki sharti korxonalarning faoliyatini baholovchi sintetik va tahliliy ko'rsatkichlarni aniqlashdir. Ushbu ko'rsatkichlarni tanlash va saralash sistemali iqtisodiy tahlil o'tkazishning ikkinchi bosqichida amalga oshiriladi. Sistemali iqtisodiy tahlilning uchinchi bosqichida tizimning umumiy tasviri tuzilib, unda uning bosh (tarkibiy qismi), funktsiyalari, o'zaro

bogʻlanishi hamda bosh komponentiga (tarkibiy qismiga) boʻysinuvchi elementlar (unsurlar) ishlab chiqiladi.

Kompleks iqtisodiy tahlilning umumiy blok-tasviri quyidagi rasmda berilgan:

Ma'lumki, ishlab chiqarish munosabatlari iqtisodiy fanlarni oʻrganish predmeti boʻlib, u ishlab chiqaruvchi kuchlar bilan uzviy ravishda bogʻliq. Oʻz navbatida ishlab chiqaruvchi kuchlarning mazmuni ishlab chiqarishning tashkiliy va texnikaviy darajasini taqozo etadi. Shu bois korxonaning xoʻjalik faoliyatini ifodalovchi barcha iqtisodiy koʻrsatkichlar asosida ishlab chiqarishni tashkil etish va texnikaviy darajasi yotadi, ya'ni mahsulot sifati va raqobatbardoshligi, ilgʻor texnika va energiya bilan qurollantirish, ishlab chiqarishni (kontsentratsiya) toʻplash, ixtisoslashtirish va kooperatsiya darajasi, operatsion (tsikl) davrning davomiyligi kabilar.

Oʻz navbatida ishlab chiqarishning tashkiliy va texnikaviy darajasi, tabiiy sharoitlari, korxonaning ijtimoiy rivojlanishi, ishlab chiqarish resurslaridan (mehnat resurslari, mehnat vositlari va mehnat predmetlari va nomoddiy aktivlar) samarali

7.1-rasm.

foydalanishga olib keladi. Ishlab chiqarish resurslaridan samarali foydalanish darajasi 3 o'lchamda namoyon bo'ladi:

- ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulotning hajmi va sifatida, zero mahsulot sifati qancha yuqori bo'lsa, mahsulot hajmi ham shuncha ko'p bo'ladi;
- mahsulot ishlab chiqarishga ketgan xarajatlar miqdori, ya'ni mahsulot tannarxida;
- asosiy fondlar va aylanma mablag'lar miqdorida.

Sotilgan mahsulot hajmining mahsulot tannarxiga nisbati rentabellik darajasini, mahsulot tannarxining mahsulot hajmiga nisbati bir so'mlik mahsulotga ketgan xarajatlarni ifodalaydi. Sotilgan mahsulot hajmining asosiy fondlar va aylanma mablag'lar qiymatiga nisbati ishlab chiqarish fondlarining aylanish koeffitsienti, ya'ni fond samarasini ifodalaydi. Foyda bo'yicha biznes-rejaning bajarilishi va aylanma mablag'larning aylanish kunining tezlashuvi o'z navbatida korxonaning moliyaviy faoliyati barqarorlashuviga va uning to'lov qobiliyatini oshirishga olib keladi. Shu tariqa korxonaning xo'jalik faoliyatini ifodalovchi iqtisodiy ko'rsatkichlar tizimi (sistemi) shakllanadi. Har bir blokning umumiy ko'rsatkichi sintetik ko'rsatkich, deb ataladi. Masalan, sotilgan mahsulot hajmi 6-blok uchun sintetik ko'rsatkich hisoblanadi yoki korxona mulki rentabelligi 12-blok uchun sintetik ko'rsatkich vazifasini o'taydi va hokazo. Muntazam tahlilning to'rtinchi bosqichida u yoki bu umumlashgan ko'rsatkichning o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillar aniqlanadi. Masalan, 6-blokdan (chiqish) - sotilgan mahsulot hajmi (sintetik ko'rsatkich). Sotilgan mahsulot hajmining o'zgarishiga sotilmagan mahsulotlarning yil boshiga bo'lgan qoldig'i, joriy yilda ishlab chiqarilgan tovar mahsulotning hajmi va sotilmagan mahsulotlarning yil oxiriga bo'lgan qoldig'i ta'sir ko'rsatadi. Sotish jarayonini quyidagi formula orqali ifoda etish mumkin:

$$P = T_1 + M - T_2$$

Bu yerda:

T_1 - sotilmagan mahsulotlarning yil boshiga bo'lgan qoldig'i;

M - joriy yilda ishlab chiqarilgan tovar mahsulotning hajmi;

T_2 - sotilmagan mahsulotlarning yil oxiriga bo'lgan qoldig'i.

Tizimli iqtisodiy tahlilning beshinchi bosqichida oldingi bosqichdagi ma'lumotlarga asosan iqtisodiy model tuziladi. Sistemali tahlilning so'nggi oltinchi bosqichida model asosida korxonalarning moliya-xo'jalik faoliyatiga xolisona baho beriladi hamda ichki xo'jalik rezervlarining komplekt summasi aniqlanadi.

7.2. Kompleks iqtisodiy tahlilni o'tkazish tartibi

Korxonalarning xo`jalik faoliyatini tahlil qilish hozirgi vaqtda ob'ektiv zaruriyatdir. "Kompleks" so`zi lotincha so`zdan kelib chiqib, aloqa, muvofiqlik, majmua, barchasi, jami degan ma'noni anglatadi.

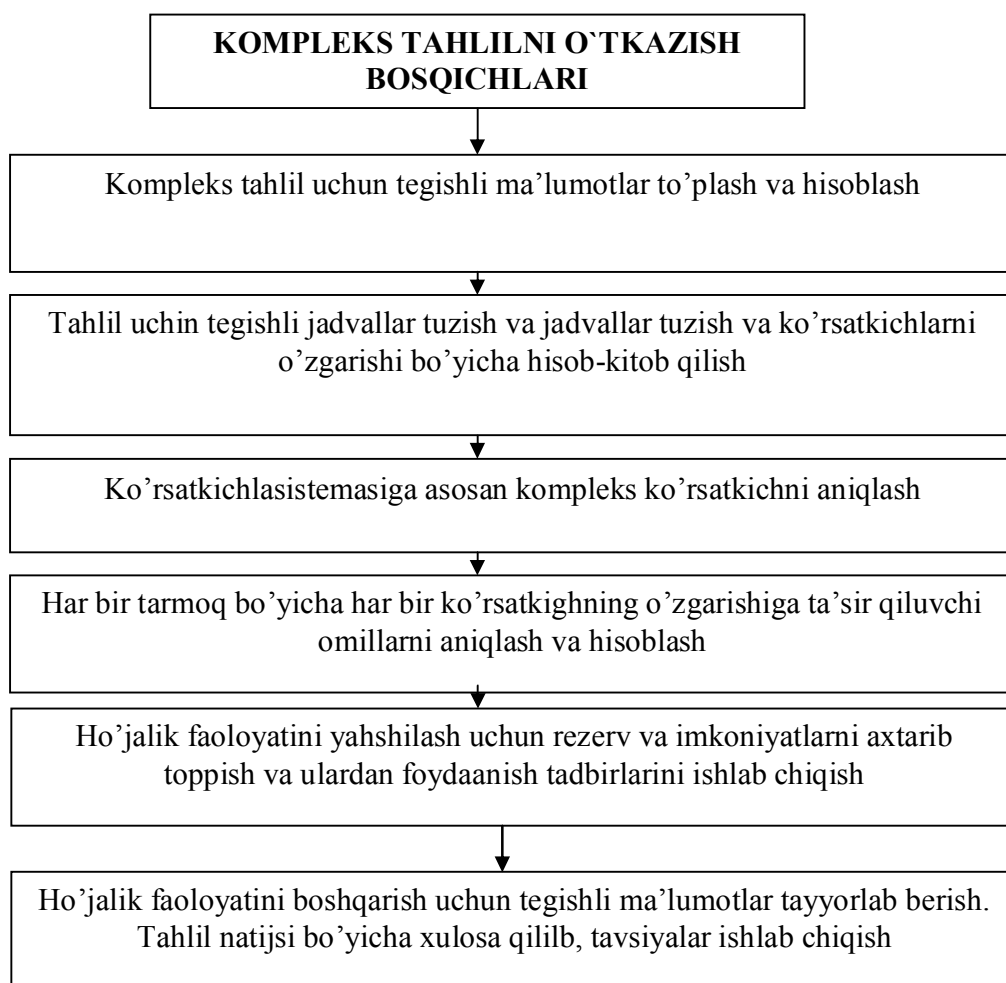
Xo`jalik faoliyatining kompleks tahlili deb xo`jalik faoliyatini bo`laklarga bo`lib, bir-biriga bog`liq holda batafsil o`rganishga aytiladi.

Korxona xo`jalik faoliyati murakkab, bir-biriga bevosita bog`liq ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar majmuasidan iboratdir. Shu bois bu jarayonlarni batafsil o`rganmasdan turib, uni boshqarish uchun qulay, samarali tadbirlar ishlab chiqib bo`lmaydi. Shu tufayli xo`jalik faoliyatini yaxshilash uchun uni kompleks holda atroflicha o`rganish lozim. Bu masalani o`rganishda batafsil tahlil bilan kompleks tahlilni farqlash kerak. Batafsil t a h l i l, deganda xo`jalik faoliyatini (makonni) yoki bir iqtisodiy ko`rsatkichning bir-biriga bog`liq holda bir davr (zamon) mobaynida har tomonlama o`rganishga aytiladi.

K o m p l e k s tahlilda esa ushbu batafsil tahlilga muntazam yondashish tufayligina erishiladi, ya'ni xo`jalik faoliyatini yaxlit holda bir qancha davr mobaynida o`rganishdir. Misol uchun korxona xo`jalik faoliyati yilning bir choragi bo`yicha batafsil o`rganiladi - bu yaxlit, ya'ni batafsil tahlil bo`lib hisoblanadi. K o m p l e k s tahlil bo`lish uchun shu yilning hamma choraklarini va shu hisobot yilida erishilgan barcha natijalarni batafsil s i s t e m a l i o`rganish zarurdir. Agar tahlil besh yillik muddatga o`tkazilayotgan bo`lsa, xo`jalik faoliyatini bir yilda atroflicha o`rganish bu b a t a f s i l tahlildir. Shu tarzda besh yil mobaynida tahlil qilib borsak, shundagina k o m p l e k s tahlilga erishgan bo`lamiz.

Demak, xo`jalik faoliyatining kompleks tahlili xo`jalik faoliyatini batafsil o`rganishga sistemali yondashishdan iborat. Agar buni korxona misolida yoritadigan bo`lsak, korxonaning xo`jalik faoliyatini bir hisobot davri mobaynida to`liq o`rganish b a t a f s i l tahlil bo`ladi. Uni alohida bo`limlari bilan bir qancha davrlar bo`yicha batafsil o`rganish kompleks tahlil bo`ladi. Kompleks tahlil xo`jalik faoliyatining barcha ko`rsatkichlarini qamrab olgan holda batafsil o`tkazilishi mumkin. Shuningdek, bu tahlil alohida ko`rsatkichlar, sohalar bo`yicha ham amalga oshiriladi. Masalan, iqtisodchilar oldiga faqat korxonaning moliyaviy natijalarini o`rganish maqsad qilib qo`yilsa, aynan shu ko`rsatkichlar bo`yicha ham kompleks tahlil o`tkazish mumkin.

Kompleks iqtisodiy tahlilni o`tkazish bosqichlarini quyidagi rasmda ko`rish mumkin (7.1-rasm).

7.3. Mahsulotni ishlab chiqarish va uni sotishni tahlil qilish usullarining asoslari

Xalq xo'jaligini barqaror rivojlantirish, fan-texnika taraqqiyotini yana ham jadallashtirish, ishlab chiqarishni salohiyatidan oqilona foydalanish, resurslarning hamma turlarini har tomonlama tejash va ishlab chiqarishni boshqarishni bozor iqtisodiyoti qonunlariga mos ravishda olib borish mamlakatimiz iqtisodiy strategiyasining eng muhim tarkibiy qismlari hisoblanadi. Bu muhim vazifalarni amalga oshirish uchun korxonalarning ishlab chiqarish va xo'jalik faoliyatini chuqur tahlil qilish darkor.

Jamiyat ehtiyojini yanada to'laroq qondirish uchun zarur bo'lgan moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish asosan sanoat korxonalari zimmasiga tushadi.

Sanoat mahsuloti ishlab chiqarishning og'ishmay o'sishi milliy daromad hajmini oshiradi, ishlab chiqarishning o'sish sur'atlari yuksalishi uchun qo'shimcha manbalarni yaratadi, mehnatkashlarning moddiy farovonlik darajasini yana ham oshiradi. Iqtisodiyotni barqaror o'sishi aholining real daromodlari o'sishiga ham o'z ta'sirini ko'rsatadi

Bozor iqtisodiyoti korxona faoliyatining eng zamonaviy xo'jalik mexanizmini vujudga keltirish vazifasini o'rta qo'ydi. Bunday mexanizm korxonani rivojlantirish uchun ta'sirchan ichki omillarni ta'minlashi kerak. Iste'molchi uchun ishlash, resurslarni butun choralar bilan tejash, fan va texnika yutuqlarini keng qo'llashga undashi zarur. Mahsulotni ishlab chiqarish va sotishda tahlilning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- mahsulotni ishlab chiqarish va uni sotish bo'yicha biznes-rejaning asoslilikini va to'g'riligini aniqlash;
- korxonalarning mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha o'sish sur'ati, tarkibi, xilma-xilligi, sifati va bir tekisda ishlab chiqarishga baho berish;
- o'tgan yilga nisbatan mahsulot hajmining o'sishi va uning sabablarini aniqlash;
- tuzilgan shartnoma majburiyati asosida mahsulotni etkazib berish bo'yicha sotish rejasini bajarilishiga baho berish;
- mahsulot ishlab chiqarish va uni sotishni tez amalga oshirish bo'yicha rezervlarni aniqlash kabilar.

Mahsulotni ishlab chiqarish va uni sotishni ifodalovchi hajm ko'rsatkichlariga quyidagilar kiradi: yalpi, tovar, sotilgan, sof va me'yoriy sof mahsulot kabilar. Deyarli barcha iqtisodiy tahlilga bag'ishlangan darsliklarda ushbu hajm ko'rsatkichlarga u yoki bu darajada to'xtalib o'tilgan. Bu borada samarali ijod qilgan I.T.Abdukarimov, E.A.Akromov, Yo. Abdullaev, M.I. Bakanov, S.B. Barngolts, L.I.Kravchenko, G.V. Savitskaya, V.I.Strajev, E.Ergeshev, A.Ibrohimov, M.Rahimov, A.D. Sheremet, M.Q. Pardaev, B.I.Isroilov, A.X.Shoalimov kabi yirik olimlarni nomlarini alohida ta'kidlash mumkin¹.

Ta'kidlash joizki, iqtisodiy tahlil nazariyasiga bag'ishlangan o'quv adabiyotlari ichida faqat A.D. Sheremetning «Iqtisodiy tahlil nazariyasi» darsligida korxonaning xo'jalik va moliyaviy faoliyatini ifodalovchi asosiy ko'rsatkichlarni tahlil qilish usullarining asoslari berilgan. Shu bois

¹ Abdukarimov I.T. va boshq. Matlubot kooperatsiyasining xo'jalik faoliyatini analiz qilish. — Toshkent: "O'qituvchi", 1989;

Курс экономического анализа / Под ред. М.И. Баканова, А.Д. Шеремета. — М.: "Финансы и статистика", 1984;
Барингольц С.Б. Экономический анализ деятельности предприятий и объединений. — М.: "Финансы", 1975;
Кравченко Л.И. Анализ хозяйственной деятельности в торговле. — Минск: "Высшая школа", 1995;
Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. — Минск: ООО «Новое знание», 2000;
Ergeshev E. Iqtisodiy va moliyaviy tahlil. — Toshkent: "Moliya", 2000;
Abdullaev Yo., Ibrohimov A., Rahimov M. Iqtisodiy tahlil. — Toshkent: "Mehnat", 2001;
Шеремет А.Д. Комплексный экономический анализ деятельности предприятия (вопросы методологии). — М.: «Экономика», 1974;
Pardaev M.K., Isroilov B.I. Iqtisodiy tahlil. I — II qismlar. — Toshkent: "Iqtisodiyot va huquq dunyosi" nashriyot uyi, 2002;
Shoalimov A.X. Sanoat korxonalari xo'jalik faoliyatining tahlili. — Toshkent: "O'zbekiston", 1992;
Pardaev M.Q., Shoalimov A.X. va boshq. Boshqaruv taqlili. — Toshkent: "Iqtisodiyot va huquq dunyosi" nashriyot uyi, 2005.

A.D. Sheremetning mazkur fan bo'yicha amaldagi o'quv dasturini qo'llagan xolda bizni talabalar ham "Boshqaruv tahlili", "Moliyaviy tahlil" fanlarini o'rganishdan oldin korxonalarning iqtisodiy va moliyaviy salohiyatini ifodalovchi asosiy ko'rsatkichlar to'g'risida dastlabki tushunchaga ega bo'lishlari kerak, deb o'ylaymiz.

Korxonaning yalpi mahsuloti - bu tovar mahsuloti qo'shuv tugallanmagan ishlab chiqarish qoldig'i hamda korxonaning o'zida tayyorlangan yarim-fabrikatlar va asboblardan iboratdir.

Yalpi mahsulot hajmi korxona ulgurji qiyosiy narxlarda hisobga olinadi. Hisobotda shuningdek, yalpi mahsulot hisobot yilida amalda bo'lgan ulgurji narxlarda ham beriladi.

Tovar mahsuloti deganda, barcha ishlab chiqarish bosqichlarini o'tgan, to'la butlangan, texnika nazorati bo'limidan ham o'tgan va omborga topshirilgan mahsulot tushuniladi. U korxonaning amaldagi ulgurji narxlarida baholanadi. Reja bajarilishini baholash uchun tovar mahsulotining butun hajmi reja narxlarida qayta hisoblab chiqiladi. Tovar mahsuloti haqiqiy ulgurji narxlarning og'ishi hukumatning qaroriga ko'ra yoki mahsulot tannarxini va sifatini o'zgarishi tufayli ro'y bergan narx o'zgarishining natijasi bo'lishi mumkin.

Sotilgan mahsulot deganda, tovarlar iste'molchilarga jo'natilib, uning haqi mol yuboruvchilarning bankdagi hisob-kitob raqamiga o'tkazilishi tushuniladi. Mahsulot sotilganda uning tovar ko'rinishi pul shaklini oladi va bu bilan yangi tovar aylanishi uchun resurslar kelib tushadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida har bir korxona o'z tovarlarini mahsulot tannarxi, daromad, aktsiz solig'ini, qo'shilgan qiymat solig'ini va tovarlarni jo'natilish bekatigacha etkazib berish bo'yicha transport xarajatlarini o'z ichiga olgan shartnomaviy (erkin) narxlarda sotadi.

Narxlar shartnomaviy asoslarda xaridor bilan kelishib belgilanadi. Ana shu narx mol etkazib berish shartnomasida, schet-fakturalarda va transport yuk xujjatlarida ko'rsatiladi.

Mahsulot sotilishini tahlil qilishda quyidagi manbalardan foydalaniladi: 2-shakl «Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot», 11-shakl «Tayyor mahsulotni berish», 5-S-shakl «Korxonaning mahsulot ishlab chiqarish va sotishga qilgan xarajatlari to'g'risidagi hisobot», 1 NDS shakl «Kichik korxonaning hisoboti».

Tahlil joriy yili haqiqatda tushgan tushumni reja va o'tgan yil natijasi bilan taqqoslashdan boshlanadi.

Sotish hajmining o'sish sur'atiga ko'pgina omillar ta'sir etadi. Bularga mahsulot sifati, uni bir maromda ishlab chiqarish, mahsulotni o'z vaqtida iste'molchilarga jo'natish, uning haqini to'lash, sotilmagan mahsulotlarning yil boshiga va yil oxiriga bo'lgan qoldig'i kabilar kiradi. Ishlab

chiqarilgan va sotilgan mahsulotlarning bir-biriga bog'liqligini tekshirish uchun tovar balansini tuzish kerak. Uni quyidagi formula orqali ifoda qilish mumkin:

$$T_1 + M = R + T_2$$

Bu yerda:

T_1 - sotilmagan mahsulotlarning yil boshiga qoldig'i;

M - joriy yilda ishlab chiqarilgan tovar mahsuloti hajmi;

R - joriy yilda sotilgan mahsulot hajmi;

T_2 - sotilmagan mahsulotlarning yil oxiriga bo'lgan qoldig'i.

Tovar balansining unsurlari bir-biri bilan uzviy ravishda bog'liq. Agar rejaga nisbatan yil boshiga bo'lgan qoldiq ko'p bo'lsa, u holda sotish hajmi oshadi. Demak, sotish hajmining o'zgarishiga tovar mahsulotini ishlab chiqarish va sotilmagan mahsulotlarning o'zgarishi ta'sir qilar ekan. Endi yuqorida berilgan tenglikdan sotish jarayonini quyidagicha ifoda etish mumkin:

$$R = T_1 + M - T_2$$

Mahsulot ishlab chiqarishni ifodalovchi ko'rsatkichlar - sof mahsulot, me'yoriy sof mahsulotlarni tahlil qilish ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Sof mahsulot tovar mahsulot bilan uni ishlab chiqarishga qilingan moddiy sarflar va asosiy ishlab chiqarish fondlarining amortizatsiyasi summasi o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadi. Bu ko'rsatkichdan foydalanish mehnat jamoalarining buyumlashgan mehnatni kam sarflab mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirishdan manfaatdor qiladi. Moddiy ishlab chiqarishda barcha tarmoqlarning sof mahsulot summasi mamlakatda hosil qilingan milliy daromadni tashkil etadi.

Sof mahsulot ko'rsatkichidan foydalanish chiqimsiz xo'jalik mexanizmining shakllantirishning yo'nalishlaridan biridir. Me'yoriy sof mahsulot ishlab chiqarishdagi ishchilarning asosiy va qo'shimcha ish haqini, ijtimoiy sug'urta uchun ajratmalar va me'yoriy foydani jamlash orqali aniqlanadi.

Sof mahsulotda bo'lganidek me'yoriy sof mahsulotning iqtisodiy mazmunini yangidan hosil qilingan qiymat tashkil qiladi. Me'yoriy sof mahsulot, sof mahsulot singari chiqimsiz xo'jalik mexanizmining muhim yo'llaridan biridir.

Shartli sof mahsulot bu sof mahsulot qo'shuv asosiy fondlarning amortizatsiyasidir. Sotish fakti ishlab chiqarilgan mahsulotning ijtimoiy iste'mol talab va extiyojlariga javob berishi demakdir. Lekin, korxonalarining ish yuritish tajribasi sotish ko'rsatkichida jiddiy nuqsonlar mavjudligini ko'rsatadi. Gap shundaki, korxonalar sotish rejasini oshirib bajarganlari holda, ularning ayrim iste'molchilari bilan tuzilgan shartnoma majburiyatiga asosan mol etkazib bermaslik hollari

ko'paydi. Bu esa o'z navbatida xalq xo'jaligiga juda katta zarar etkazar edi. Shu sababli korxonalarning xo'jalik faoliyatiga baho beruvchi muhim mezon-sotish rejasining shartnoma majburiyatini hisobga olgan holda bajarilishi bo'lib qoldi.

Mazkur ko'rsatkich bo'yicha rejaning bajarilish darajasi 100 foizdan oshmaydi, eng maqbo'li 100 foizdir.

Shartnoma majburiyati bo'yicha rejaning bajarilishini aniqlash uchun biznes-reja hajmidagi sotish summasidan etkazib berilmagan mahsulotlar summasi chiqarilib, so'ng sotish hajmining biznes-reja darajasiga bo'linadi. Masalan, biznes-reja bo'yicha sotish hajmi 942 600 ming so'm, haqiqatda esa 982 460 ming so'mni tashkil etdi, ya'ni sotish hajmi bo'yicha reja 104.2 foizga bajarilgan. Lekin, korxona iste'molchilarga mahsulotlarning ayrim turlari bo'yicha 11 000 ming so'mga mahsulot etkazib bermadi.

Demak, bu holda shartnoma majburiyati rejasi 98.8 foizga bajarildi, ya'ni:
 $942\,600 - 11\,000 : 942\,600 = 98.8 \text{ \textit{foiz}}$.

Tovar va sotish bo'yicha biznes-rejaning bajarilishi korxona faoliyatidagi miqdoriy ko'rsatkichlardir.

Sifat ko'rsatkichlaridan biri tuzilgan shartnoma majburiyatiga asosan iste'molchilarni zarur tovarlar xilma-xilligi bilan ta'minlash hisoblanadi.

Xalq xo'jaligida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan nomutanosiblikning oldini olish uchun korxonalar mahsulot ishlab chiqarish rejasini nafaqat qiymat ifodasida, balki belgilangan assortimenti bo'yicha bajarilishi zarur. Chunki mahsulotlar turlicha iste'mol xususiyatiga egadirlar, shu sababli ayrim mahsulotlar ishlab chiqarish bo'yicha yuzaga kelgan tanqislikni boshqa bir mahsulotlarni ko'p ishlab chiqarish bilan to'ldirib bo'lmaydi.

Korxona faoliyatiga to'g'ri baho berishda mahsulotning xilma-xilligi bo'yicha biznes-rejaning bajarilishini aniqlashda eng kam son miqdorini hisobga olish usuli qo'llaniladi. Ushbu usulning mazmuni va mohiyati quyidagicha: tovarlar xilma-xilligi bo'yicha biznes-rejaning bajarilish darajasini aniqlash uchun avvalo biznes-reja chegarasi ichida ishlab chiqarilgan mahsulot summasini aniqlash kerak. Buning uchun rejadan ortiqcha yoki biznes-rejada ko'rsatilmagan mahsulotlar ishlab chiqarish xilma-xilligi bo'yicha biznes-rejaning o'rtacha bajarilishini aniqlashda hisobga kirmaydi. Shunday qilib, tovarlar xilma-xilligi bo'yicha biznes-rejaning o'rtacha bajarilish foizini aniqlash uchun reja xilma-xilligi hisobiga ishlab chiqarilgan mahsulot summasini jamlab, uni 100 ga ko'paytiriladi, so'ng biznes-reja bo'yicha ishlab chiqarilgan mahsulot hajmiga bo'linadi. Xilma-xillik bo'yicha biznes-reja bajarilishining eng yuqori

nuqtasi 100 foizga teng bo'ladi. Mahsulotning xilma-xilligi bo'yicha biznes-rejaning bajarilishini aniqlashda eng kam son miqdorini hisobga olish usulini quyidagi jadvalda beramiz.

7.1-jadval

Mahsulot xilma-xilligi bo'yicha biznes-rejaning bajarilishini tahlil qilish.

Mahsulot turlari	Tovar mahsulotning amaldagi ulgurji bahosi (ming so'm)		
	Biznes-reja bo'yicha	Haqiqatda	Berilgan assortimentlar hisobi
A	230 550	225 440	225 440
B	470 300	490 510	470 300
B	150 100	200 450	150 100
Г	91 650	66 060	66 060
Jami:	942 600	982 460	911 900

Ushbu jadvaldan ko'rinishicha, tovarlarning xilma-xilligi bo'yicha biznes-reja 96,7 foizga bajarilgan, ya'ni $[[911900 \times 100 : 942600]]$. Mahsulotni ishlab chiqarish va uni sotish bo'yicha dasturning bajarilishida mahsulot sifatini tahlil qilishga katta ahamiyat berish kerak.

Mahsulot sifati deganda, uning barcha mo'ljallangan maqsadda foydalanishga yaroqli xususiyatlari majmuasi tushuniladi. Xalq xo'jaligi tarmoqlarida mahsulot sifatini baholashda turli ko'rsatkichlar qo'llaniladi. Masalan, mashinasozlik korxonalarida mahsulot sifatini ifodalovchi asosiy ko'rsatkich - ishlab chiqarilgan mahsulotning davlat andozalari, tarmoq andozalari va texnikaviy shartlarga mos kelishi hisoblanadi. Qurilish materiallari sanoatida ohak va ganchning sifati ularning bog'lovchilik qobiliyati, ko'mir sanoatida yoqilg'i sifati esa ularning issiqlik berish qobiliyatiga qarab aniqlanadi. Qora va rangli metallurgiya, kimyo va texnologik jarayonlar, apparatlar yordamida olib boriladigan korxonalarda mahsulotning sifati asosiy texnologik jarayonlarga rioya qilishga qarab aniqlanadi. Engil va to'qimachilik sanoatida mahsulot sifatini aniqlashda navlar qo'llaniladi va h.k.

Mahsulot sifatini tahlil qilishda foydalaniladigan asosiy ko'rsatkichlar bilan bir qatorda sifatsiz mahsulot uchun iste'molchilarga to'lanadigan jarimalar, mahsulotni kafolatli ta'mirlovchi ustaxonalarga sarflanadigan xarajatlar kabi ko'rsatkichlar ham qo'llaniladi. Shunday qilib, mahsulot sifatini tahlil qilish usullari tahlil qilinayotgan korxonaning qaysi tarmoqqa mansub ekanligiga bog'liq ekan.

Mahsulot ishlab chiqarish va uni sotish bo'yicha dasturning bajarilishini tahlil qilish jarayonida mahsulotni bir maromda ishlab chiqarishni tashkil qilish katta ahamiyatga ega. Bu shartga rioya qilmaslik o'z navbatida iste'molchi korxonalarning va qurilish tashkilotlarining ish tartibini paysalga soladi. Mahsulotni bir maromda ishlab chiqarish deganda, uni tuzilgan jadval asosida, mahsulotning oldindan aniqlangan xilma-xilligi va sifatiga muvofiq etkazib berish va sotishni o'z vaqtida ta'minlash tushuniladi.

Bir maromda mahsulot ishlab chiqarishning umumlashgan ko'rsatkichi bir me'yorda ishlash ko'effitsienti hisoblanadi, u jadval bo'yicha mahsulot ishlab chiqarish rejasi bajarilgan kunlarni umumiy ish kuniga bo'lish bilan aniqlanadi, odatda oy hisobida. Masalan, tahlil qilinayotgan oyda 26 ish kuni bo'lsa, undan 22 kun mobaynida korxona belgilangan jadval asosida mahsulot ishlab chiqargan. Demak, bir maromda ishlash ko'effitsienti $0,84$ ($22::26$)ni tashkil etadi. Ushbu raqam korxonaning bir maromda mahsulot ishlab chiqarmaganligidan dalolat beradi.

Tovar mahsuloti ishlab chiqarish bo'yicha biznes-rejaning bajarilishi ko'pgina omillarga bog'liq. Shuning uchun tovar mahsuloti ishlab chiqarish bo'yicha biznes-rejaning bajarilishiga ta'sir qiluvchi omillarni tahlil qilish jarayonini osonlashtirish uchun ular ma'lum iqtisodiy belgilariga ko'ra 3 guruhga bo'linadi:

1.Mehnat omillari. Bu omillar tarkibiga korxonalarni ishchi kuchi bilan ta'minlash, ish vaqtidan foydalanish va mehnat unumdorligi kabi masalalar kiradi.

2.Mehnat vositalari omillari. Bularga korxonalarning asosiy fondlar bilan ta'minlanishi, texnik holati va ulardan foydalanish samaradorligi singari masalalari kiradi.

3.Mehnat buyumlari omillari. Bularga korxonalarning xom ashyo va materiallar bilan qay darajada ta'minlanganligi, moddiy-texnika ta'minotining holati va moddiy resurslardan foydalanish samarasi kabi masalalar kiradi.

2-ma'ruza

7.4. Korxonalarning mehnat resurslari bilan ta'minlanishi va ulardan samarali foydalanishni tahlil qilish usullari.

Ishlab chiqarish dasturini muvaffaqiyatli bajarish avvalambor korxonaning ishchi kuchi bilan ta'minlanganligiga bog'liq. Mahsulot hajmiga ta'sir qiluvchi mehnat omillari tarkibida quyidagi ko'rsatkichlar o'rganiladi:

1.Korxonaning ishchi kuchi bilan qay darajada ta'minlanganligi.

2.Ish vaqtidan samarali foydalanish.

3.Mehnat unumdorligi darajasi.

Korxonada ishlovchi barcha xodimlar ikki turkumga bo`linadi: asosiy faoliyatda ishlovchi va asosiy bo`lmagan faoliyatda xizmat qiluvchi xodimlar.

O`z navbatda asosiy faoliyatda xizmat qiluvchi xodimlar quyidagi toifalarga bo`linadi: ishchilar, xizmatchilar, shu jumladan, rahbarlar, mutaxassislar va boshqa xizmatchilar. Ushbu qayd etilgan xodimlar mahsulot ishlab chiqarishda birday qatnashmaydilar. Agar rahbarlar, mutaxassislar va xizmatchilar soni bo`yicha faqat mutlaq farq aniqlansa, ishchilar soni bo`yicha mahsulot ishlab chiqarish o`sinh sur`atini hisobga olgan holda nisbiy farq ham aniqlanadi. Ishchilar soni bo`yicha nisbiy farq quyidagicha aniqlanadi: o`tgan yildagi ishchilarning haqiqatdagi soni tovar mahsulotining o`sinh sur`atiga ko`paytirilib, so`ngra 100ga bo`linadi. Shu tariqa, hisoblangan ko`rsatkich ishchilarning joriy yildagi haqiqatdagi soni bilan taqqoslanadi. Olingan natija ishchilar soni bo`yicha nisbiy kamlik yoki ortiqchalikni ko`rsatadi. Nisbiy kamlik esa mehnat unumdorligi o`sganligidan dalolat beradi.

Mehnat unumdorligi vaqt birligi (soat, smena, oy, kvartal, yil) ichida ishchilar tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori yoki bir mahsulot birligini ishlab chiqarishga sarf qilingan vaqt birligi bilan o`lchanadi.

Mahsulot hajmini muttasil ko`paytirish va shu asosda xalqning turmush farovonligini oshirishdagi muhim omil - mehnat unumdorligini beto`xtov oshirishdir.

Mehnat unumdorligini oshirish yo`llari ko`p qirralidir. Bu ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish va mexanizatsiyalashtirish, yangi mashinalarni va texnologiyalarni joriy qilish, ishlayotgan dastgohlarni zamonaviylashtirish, dastgohlardan samarali foydalanish, ishlab chiqarish va mehnatni ilmiy tarzda tashkil etishni yaxshilash, ish vaqtidagi yo`qotishlarni tugatish, ilg`or ishlab chiqarish tajribalaridan foydalanish, mehnatga haq to`lashni to`g`ri tashkil qilish va h.k.lar.

Mehnat unumdorligini hisoblashda quyidagi uch ko`rsatkichdan foydalanish mumkin:

1.Natural ko`rsatkichlar.

2.Shartli-natural ko`rsatkichlar.

3.Pul (qiymat) ko`rsatkichlari.

Natural ko`rsatkichlar bir xil mahsulot ishlab chiqaradigan (tonna, metr, dona va h.k.) korxonalarda qo`llaniladi. Masalan, neft qazib chiqarish natural holda massa yoki hajm birliklarida, yalpi don hosili tonna yoki sentnerlarda, engil avtomobil ishlab chiqarish donalarda o`lchanadi.

Shartli-natural ko`rsatkichlar turli xil mahsulotlarni yagona o`lchamga keltirishga asoslangan. Masalan, 15 ot kuchi birligiga keltirib hisoblangan traktorlar.Qiymat ko`rsatkichlari har xil mahsulot

ishlab chiqaradigan korxona-larda qo'llaniladi. Qiymat ko'rsatkichini qo'llashda 2 shartni hisobga olish kerak: mahsulotga qo'yilgan baho va uning xilma-xilligi o'zgarmasligi.

Mehnat unumdorligi moddiy ishlab chiqarishda vaqt birligi davomida hosil qilingan mahsulot miqdori bilan o'lchanadi. Bunda individual korxona va xalq xo'jaligi ko'lamidagi mehnat unumdorligi farqlanadi.

Ijtimoiy mehnat unumdorligi moddiy ishlab chiqarishda band bo'lgan har bir ishlovchi hisobiga hosil qilingan milliy daromad miqdori bilan o'lchanadi. Sanoat korxonalarida mehnat unumdorligi darajasi tovar mahsuloti-ning hajmini ishlovchilarning soniga nisbati bilan aniqlanadi. Tahlil jarayonini chuqurlashtirish uchun bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik, kunlik va soatlik ish unumdorligi ham hisoblanadi. Ushbu ko'rsatkichlar tovar mahsuloti hajmini mutanosib tarzda ishchilarning ro'yxatdagi soniga, hamma ishchilar tomonidan bir yilda ishlangan kishi-kunlariga va kishi-soatlariga nisbati tariqasida aniqlanadi.

7.5. Asosiy fondlarning tarkibini, holatini va ulardan samarali foydalanishni tahlil qilish usullari.

Korxonalarning asosiy fondlari ishlab chiqarishdagi o'z ahamiyatiga ko'ra 3 turkumga bo'linadi: - sanoat ishlab chiqarish fondlari; - boshqa tarmoqlarning ishlab chiqarish asosiy fondlari; - noishlab chiqarish asosiy fondlari. Lekin asosiy fondlarning mahsulot ishlab chiqarish jarayonida bajaradigan roli bir xil emas. Shuning uchun ular 2 qismga bo'linadi: - aktiv (faol) asosiy fondlar; - passiv (nofaol) asosiy fondlar.

Aktiv fondlarga kuch beradigan mashinalar va asbob-uskunalar, ish mashinalari va asbob-uskunalar, o'tkazgich jihozlar, o'lchash va tartibga solish asboblari kiradi. Passiv qismiga esa binolar, inshootlar kiradi.

Asosiy fondlarning aktiv qismi ishlab chiqarish asbob-uskunolari deb atalib, ular mehnat vositalari sifatida mahsulot ishlab chiqarishda bevosita qatnashadilar. Asosiy fondlarning passiv qismi esa mahsulot ishlab chiqarishda bevosita qatnashmasa ham ishlab chiqarish jarayonini uzluksiz olib borish imkoniyatini yaratadi. Shu bois asosiy fondlar faol qismining salmog'i qancha ko'p bo'lsa, mahsulot ishlab chiqarish hajmini oshirish imkoniyati ham shuncha ko'p bo'ladi.

Asosiy fondlarning texnik holati qoniqarsiz darajada bo'lsa, bu o'z navbatida asbob-uskunalarining bekor turib qolishiga, ayrim vaqtlarda esa halokatga olib kelishi ehtimoldan holi emas. Shu bois ular texnik jihatdan yaxshi sozlangan holatda bo'lishi lozim. Asosiy fondlarni texnik jihatdan qoniqarli darajada ishlab turish joriy va kapital ta'mirlash orqali amalga oshiriladi.

Asosiy fondlarning texnik holatini belgilovchi umumiy ko'rsakich-lardan biri - ularning eskirish koeffitsientidir. Buni aniqlash uchun asosiy fondlarning eskirish summasi ularning boshlang'ich qiymatiga bo'linadi. Asosiy fondlardan uzluksiz ravishda foydalanish natijasida ularning eskirish darajasi oshib boradi. Shuning uchun ularni yangilash kerak. Asosiy fondlarni yangilash koeffitsientini aniqlash uchun yangi kelgan asosiy fondlar summasini asosiy fondlarning yil oxiriga bo'lgan qiymatiga bo'lish kerak.

Asosiy fondlarning chiqib ketishi koeffitsientini hisoblash uchun esa chiqib ketgan asosiy fondlar summasini ularning yil oxiriga bo'lgan qiymatiga bo'lish kerak. Asosiy fondlarning ishga yaroqlilik koeffitsientini aniqlash mumkin. Uni aniqlash uchun birdan eskirish koeffitsientini ayirish kerak, ya'ni $1 - E_k$.

Mahsulot ishlab chiqarish dasturini muvaffaqiyatli bajarish nafaqat asosiy fondlarning tarkibi, texnik holati, balki ulardan samarali foydalanishga ko'p jihatdan bog'liq. Asosiy fondlardan foydalanishning umumlashtiruvchi ko'rsatkichi fonddan olinadigan samara hisoblanadi. U asosiy fondlarning bir so'mi hisobiga qancha mahsulot chiqarilganligin ko'rsatadi. Masalan, korxonaning bir yilda ishlab chiqargan mahsulot hajmi 100 ming so'mni tashkil etsin, asosiy fondlarning o'rtacha yillik qiymati 50 ming so'm, deylik. Demak, fonddan olinadigan samara 2 so'mga teng. Fond samarasi quyidagi formula orqali ifodalanadi:

$$F_S = T_M : A_F ;$$

bunda:

F_S - fonddan olinadigan samara;

T_M - tovar mahsulot hajmi;

A_F - asosiy fondlarning qiymati.

Fond samarasi ko'rsatkichining aksi fond sig'imi, deb ataladi.

Mahsulot hajmi yoki fond samarasining o'zgarishiga turli omillar ta'sir ko'rsatadi. Masalan, umumiy fond samarasining o'zgarishiga 2 omil ta'sir etadi: mashina va asbob-uskunalarining jami asosiy fondlar tarkibida tutgan salmog'ining o'zgarishi va mashina va asbob-uskunalaridan olinadigan samarasining o'zgarishi va h.k. Bu va boshqa omillarning natija o'zgarishiga ta'siri (omilli tahlil) faqat boshqaruv hamda moliyaviy tahlilda aniqlanadi.

7.6. Sanoat korxonalarining moddiy resurslar bilan ta'minlanishini va ulardan foydalanishni tahlil qilish usullari.

Mahsulot ishlab chiqarish hajmining o'sishi o'z navbatida mehnat buyumlarining ortishiga olib keladi. Agar xalq xo'jaligining ayrim tarmoqlarida (engil sanoat) moddiy xarajatlarning ishlab chiqarish xarajatlarida tutgan salmog'i 80 foizni tashkil etishini nazarda tutsak, u holda material sarfini kamaytirishning xalq xo'jaligida naqadar katta ahamiyatga ega ekanligini ko'ramiz.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tejamkorlik tartibini kuchaytirish, hamma turdagi resurslarni oqilona va tejab-tergab sarflash, resurslarni tejaydigan va chiqitsiz texnologiyaga o'tishni amalga oshirish, ishlab chiqarishning ikkilamchi resurslari va chiqitlaridan foydalanishni yaxshilash, ularni qayta ishlaydigan ishlab chiqarish quvvatlarini rivojlantirish, ikkilamchi xom ashyoni to'plashni, shu jumladan, aholidan to'plashni tashkil qilish kerak.

Moddiy-texnika ta'minotini bozor iqtisodiyotiga mos ravishda qayta qurish moddiy resurslaridan markazlashtirilgan tarzda foydalanish va iste'molchilarni mol etkazib beruvchilarga birlashtirib qo'yishdan ishlab chiqarish vositalari bilan fondlar va naryadlarsiz, iste'molchilarning buyurtmasi bo'yicha, shartnoma narxlaridan foydalangan holda, xaridor manfaatini ko'zlab, ish yuzasidan sherik tanlash orqali erkin oldi-sotdi shaklidagi savdo qilishga o'tish natijasida ishlab chiqaruvchining o'z amrini o'tkazishini va tanho huquqqa (monopoliya) ega bo'lishni bartaraf etib, rivojlangan bozorning paydo bo'lishiga olib keldi.

Korxonalarining moddiy-texnika ta'minoti holatini tahlil qilish cheklangan doirada olib boriladi, chunki yillik hisobotda ta'minot holati to'g'risida ma'lumotlar juda ham kam beriladi. Shu bois ta'minot holatini chuqur va har tomonlama tahlil qilish uchun korxonaning ta'minot bo'limi va omborxona ma'lumotlariga murojaat qilish kerak bo'ladi. Ana shu ma'lumotlarga asoslangan holda materiallar guruhi

bo'yicha keltirilishi va biznes-rejaning bajarilishini aniqlash mumkin.

Moddiy resurslardan oqilona va samarali foydalanish darjasini ifodalovchi umumlashgan ko'rsatkich material qaytimi hisoblanadi. U moddiy xarajatlarning bir so'mi hisobiga qancha mahsulot ishlab chiqarilganligini ko'rsatadi. Masalan, korxonaning ishlab chiqargan mahsuloti hajmi 100 ming so'mni tashkil etsin, moddiy xarajatlari esa 70 ming so'm, deylik. Bunday holda material qaytimi 1,43 so'mga teng bo'ladi.

Material qaytimini quyidagi formula orqali ifoda qilish mumkin:

$$M_q = T_m : M_x$$

Bunda:

M_q - materiallar qaytimi;

T_m - tovar mahsuloti;

Mx - moddiy xarajatlar.

Material qaytimi ko'rsatkichining aksi material sig'imidir. U bir so'm tovar mahsuloti ishlab chiqarish uchun necha tiyin moddiy xarajatlar to'g'ri kelishini ko'rsatadi. Ushbu ko'rsatkichlarning omilli tahlili boshqaruv tahlili fanida o'rganiladi.

3-ma'ruza

7.3. Mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha ichki xo'jalik rezervlarini aniqlash usuli

Iqtisodiy tahlilini o'tkazishdan ko'zlangan asosiy maqsad ichki xo'jalik rezervlarini aniqlashdir.

Ichki xo'jalik rezervlarini aniqlash va ularni xo'jalik aylanmasiga yo'naltirishda korxonalar katta imkoniyatlarga ega. Bu esa asosan uch guruh ishlab chiqarish resurslari (mehnat resurslari, mehnat vositalari va mehnat predmetlari va nomoddiy aktivlar) omillaridan oqilona va samarali foydalanishga bog'liq. Ushbu omillar o'ziga xos mustaqil ma'noga ega bo'lishi bilan birga o'zaro bir-biri bilan uzviy ravishda bog'langandir. Binobarin, bu omillarning ta'sirini mexanik tarzda bir-biriga aslo qo'shib ham bo'lmaydi. Masalan, mehnat unumdorligining o'sishi ishchilarning kasbiy malakasiga va ularning ish vaqtidan samarali foydalanishiga bog'liq (mehnat omillari). Mehnat unumdorligi yana ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasiga (mehnat vositalari omillari) hamda moddiy resurslardan samarali foydalanishga (mehnat buyumlari omillari) bog'liq. Avval har bir omillar guruhi alohida-alohida o'rganiladi. So'ngra uchala omillar guruhini tahlil qilish asosida mahsulot ishlab chiqarishni oshirish borasidagi yig'ma rezervlar to'g'risida umumiy xulosa beriladi.

a) Mehnat omillari tarkibida.

Mahsulot ishlab chiqarish hajmiga quyidagi mehnat omillari ta'sir ko'rsatadi:

- ishchilarning ro'yxatdagi o'rtacha sonining o'zgarishi;
- bir ishchi tomonidan bir yilda ishlangan kishi kunlarining o'zgarishi;
- ish kunining o'rtacha uzunligi o'zgarishi;
- bir ishchiga to'g'ri keluvchi soatlik ish unumining o'zgarishi.

Bu omillar bo'yicha ichki xo'jalik rezervlarini aniqlash uchun quyidagi uch usulni qo'llashimiz mumkin: zanjirli almashtirish usuli; ko'rsatkichlarning bajarilish foizi yoki o'sish sur'atidagi farq usuli, ko'rsatkichlar darajasidagi mutlaq farq usuli.

7.1 – jadval

Hisobning tartib soni	Almashtirishning tartib soni	Hisob formulasiga kiruvchi omillar				Pirovard natija - tovar mahsuloti (1us x 2 us x 3us x 4us) ming	Oldingi hisobga nisbatan farq (+,-)	O'zgarish sabablari
		Ishchilarning ro'y xat dagi rtacha soni (kishi)	Bir ishchi tomonidan bir yilda ishlangan kishi kunlari (kun)	Ish kunining uzunligi (soat)	Bir ishchiga to'g'ri keluvchi soatlik ish unumi (so'm)			
A	B	1	2	3	4	5	6	7
1	-	5 203	240.66	7.75	92.60	898 608	-	-
2	1	5 426	240.66	7.75	92.60	937 122	+38514	Ishchilar soni hisobiga
3	2	5 426	237.73	7.75	92.60	925 713	-11409	Kun bo'yi bekor turish
4	3	5 426	237.73	7.74	92.60	924 519	-1194	Smena ichidagi bekor turish
5	4	5 426	237.73	7.74	100.24	1000796	+76277	Soatlik ish unumi o'sishi

Ushbu jadvaldan ko'rinishicha, joriy yili tovar mahsulotning hajmi o'tgan yilga nisbatan 102 188 ming so'mga oshgan. Bu o'sishga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatgan:

1. Ishchilar soni joriy yili o'tgan yilga nisbatan 223 kishiga oshdi. Buning natijasida korxona 38 514 ming so'mlik (937 122 - 898 608) ko'p mahsulot ishlab chiqardi.

2. Bir ishchi tomonidan bir yilda o'rtacha ishlangan kishi kunlari joriy yili o'tgan yilga nisbatan 2.93 kunga kamaygan. Bu esa tovar mahsuloti ishlab chiqarish hajmini 11 409 ming so'mga (925 713 - 937 122) kamaytirdi.

3. Ish kunining uzunligi joriy yili o'tgan yilga nisbatan 0.01 soatga kamaygan. Natijada mahsulot ishlab chiqarish hajmi 1 194 ming so'mga (924 519-925 713) kamaygan.

4. Bir ishchiga to'g'ri keluvchi soatlik ish unumi joriy yili o'tgan yilga nisbatan 7 so'm 64 tiyinga ko'payishi natijasida mahsulot ishlab chiqarish hajmi 76 277 (1 000 796-924 519) ming so'mga oshgan.

Demak, korxonada mahsulot ishlab chiqarish hajmi asosan mehnat unumdorligini oshirish evaziga erishildi. Agar korxona ish vaqtidan foydalanish borasida faqat o'tgan yil darajasiga erishganda edi, u holda mahsulot ishlab chiqarish hajmini qo'shimcha ravishda 12 603 ming so'mga

(11409+1194) oshirishi mumkin boʻlur edi. Bu soʻmma mahsulot ishlab chiqarishni oshirish borasidagi ichki xoʻjalik rezervi hisoblanadi.

b) Mehnat vositalari omillari tarkibida.

Bu omillar tarkibiga korxonalarning asosiy fondlar bilan qay darajada ta'minlanganligi, ularning hajmi, tuzilishi, texnik holati va ulardan samarali foydalanish kiradi. Mehnat vositalari omillari bo'yicha ichki xoʻjalik rezervlarini aniqlash uchun quyidagi jadvalni havola etamiz.

Ushbu jadvaldan ko'rinishicha, joriy yili tovar mahsulotning hajmi o'tgan yilga nisbatan 102 188 ming soʻmga oshgan. Bu o'sishga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatgan:

1. Ishchilar soni joriy yili o'tgan yilga nisbatan 223 kishiga oshdi. Buning natijasida korxona 38 514 ming soʻmlik (937 122 - 898 608) ko'p mahsulot ishlab chiqardi.

2. Bir ishchi tomonidan bir yilda o'rtacha ishlangan kishi kunlari joriy yili o'tgan yilga nisbatan 2.93 kunga kamaygan. Bu esa tovar mahsuloti ishlab chiqarish hajmini 11 409 ming soʻmga (925 713 - 973 122) kamaytirdi.

3. Ish kunining uzunligi joriy yili o'tgan yilga nisbatan 0.01 soatga kamaygan. Natijada mahsulot ishlab chiqarish hajmi 1194 ming soʻmga (924519-925713) kamaygan.

4. Bir ishchiga to'g'ri keluvchi soatlik ish unumi joriy yili o'tgan yilga nisbatan 7 so'm 64 tiyinga ko'payishi natijasida mahsulot ishlab chiqarish hajmi 76 277 (1 000 796-924 519) ming soʻmga oshgan.

Demak, korxonada mahsulot ishlab chiqarish hajmi asosan mehnat unumdorligini oshirish evaziga erishildi. Agar korxona ish vaqtidan foydalanish borasida faqat o'tgan yil darajasiga erishganda edi, u holda mahsulot ishlab chiqarish hajmini qo'shimcha ravishda 12 603 ming soʻmga (11409+1194) oshirishi mumkin boʻlur edi. Bu soʻmma mahsulot ishlab chiqarishni oshirish borasidagi ichki xoʻjalik rezervi hisoblanadi.

b) Mehnat vositalari omillari tarkibida. Bu omillar tarkibiga korxonalarning asosiy fondlar bilan qay darajada ta'minlanganligi, ularning hajmi, tuzilishi, texnik holati va ulardan samarali foydalanish kiradi. Mehnat vositalari omillari bo'yicha ichki xoʻjalik rezervlarini aniqlash uchun quyidagi jadvalni havola etamiz.

7.2 - jadval

Dastgohlardan samarali foydalanishning ish vaqti (ekstensiv) va quvvati (intensiv) bo'yicha tahlil qilish.

Tartib soni	Ko'rsatkichlar	Biznes-reja bo'yicha	Haqiqatda	Farqi (+,-)
A	B	1	2	3
1.	Tovar mahsuloti (ming so'm)	193 000	208 500	+ 15 500
2.	Ishlangan dastgoh soatlar (ming)	223	200	- 23
3.	Bir dastgoh-soatga to'g'ri keluvchi unumdorlik (so'm, tiyin) 1q : 2q	865,47	1 042,50	+ 177,03

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinishicha, hisobot davrida tovar mahsulotni ishlab chiqarish hajmi haqiqatda biznes-rejaga nisbatan 15 500 ming so'mga oshdi. Bunga ikki omil ta'sir ko'rsatdi: 1. Ishlangan dastgoh- soatlar sonining o'zgarishi [[ekstensiv omil]]: $-23 \times 865.47 = - 19\,905.8$ ming so'm. 2. Bir dastgoh soatda ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi [intensiv omil]: $+ 177.03 \times 200 = + 35\,406$ ming s'om. Demak, ikki omil ta'sirining o'zgarishi Tovar mahsulot ishlab chiqarishdagi umumiy farqqa teng, ya'ni: $(-19905.8) + (+35406) = + 15500.2$ ming s'om. Shunday qilib, dastgohlarning bekor turib qolishini bartaraf qilish natijasida mahsulot ishlab chiqarishni oshirish rezervi 19 905.8 ming s'om ekan.

v) Mehnat buyumlari omillari tarkibida.

Ushbu omillar tarkibiga korxonaning xom ashyo va materiallar bilan qay darajada ta'minlanganligi, moddiy resurslardan foydalanish samarasi, material sig'imi kabilar kiradi. Mehnat buyumlari tarkibidagi mavjud ichki xo'jalik rezervlarni aniqlash uchun quyidagi jadvalni tuzamiz.

7.3. - jadval

Material sig'imi ko'rsatkichini tahlil qilish.

Tartib soni	Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	Haqiqatda o'tgan yili	Haqiqatda joriy yili	O'zgarishi (+,-)
A	B	1	2	3	4

1.	Moddiy harajatlar	Ming so`m	625 645	715 500	+ 89 855
2.	Tovar mahsuloti (o`zgarmas ulgurji bahoda)	Ming so`m	898 608	1 000 796	+ 102 188
3.	Tovar mahsulotiga ketgan material sarfi (material sig`imi), mingdan bir aniqlikda 1q : 2q	So`m	0.696	0.715	+ 0,019

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko`rinishicha, joriy yili haqiqatda o`tgan yilga nisbatan bir so`mlik tovar mahsuloti ishlab chiqarishga ketgan material sarfi 0.019 tiyinga oshdi. Natijada, korxona bo`yicha mahsulot ishlab chiqarish hajmi 27 320 ming so`mga kamaydi:

a) $+ 0.019 \times 1\,000\,796 = + 19\,015$ ming so`m. Demak, tovar mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi moddiy xarajatlarda qimmatlashgan. Bu esa mahsulot ishlab chiqarish hajmining kamayishiga olib keldi, ya'ni mahsulot hajmiga manfiy belgi (-) bilan ifodalanadi;

b) $- 19\,015 : 0.696 = - 27\,320$ МИНГ СЫМ. Shunday qilib, mahsulot ishlab chiqarish hajmining qo`shimcha o`sish rezervi 27 320 ming so`mni tashkil etadi. Ichki xo`jalik rezervlarini aniqlash va ularni korxona aylanmasiga yo`naltirish asosan uch guruh ishlab chiqarish resurslaridan oqilona va samarali foydalanishga bog`liq ekan. Bu omillarni yuqorida batafsil tahlil qildik. Endi yig`ma (komplekt) rezervlarni aniqlash uchun quyidagi tahliliy jadvalni havola etamiz.

7.4-jadval

Mahsulot ishlab chiqarishni oshirish bo`yicha yig`ma (komplekt) rezervlarni aniqlash

Tartib soni	Rezervlar nomi	Summasi (ming so`mda)	Jadvalga ilova
1.	Mehnat omillari	12603	7.1
2.	Mehnat vositalari omillari	19905,8	7.2
3.	Mehnat buyumlari omillari	27320	7.3
4.	Komplekt (yig`ma) rezerv	12603	

Komplekt (yig`ma) rezerv deganda, rezervlarning eng kam summasi olinadi.

7.8.Yerdan foydalanish ko'rsatkichlarini tahlil qilishning uslubiy jihatlari

Qishloq xo'jalik korxonalarini ixtisoslashtirish va ularning xo'jalik faoliyati natijalari ko'p jihatdan bu korxonalar ishlab chiqarishi bilan bog'liq tabiiy-iqtisodiy omillarga bog'liq. Bunday omillardan eng asosiysi yerdir. Shu boisdan ham qishloq xo'jaligi korxonalari faoliyatining iqtisodiy tahlili ularda yerdan foydalanish jarayonini o'rganishdan boshlanadi.

Qishloq xo'jaligi uchun yerning eng muhim xususiyati, sifat ko'rsatkichi doimiy unumdorligidir. Tuproq unumdorligi ko'p jihatdan qishloq xo'jaligi ekinlarining hosildorlik darajasini, dehqonchilik va chorvachilikning yalpi mahsuloti hajmini belgilaydi. Yerning asosiy ishlab chiqarish vositasi sifatidagi bu xususiyati sira pasaymaydi, aksincha undan to'g'ri va oqilona foydalansa, oshib boradi.

Iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlarini belgilash yerdan foydalanish jarayoni tahlilining muhim vazifasidir. Bunday asosiy maqsad yerdan foydalanish ko'rsatkichlarini yaxshilash imkoniyatlarini qidirib topish, har bir xo'jalikdagi ekin maydonlarining unumdorligini saqlash va oshirish yo'llarini ishlab chiqishdir.

Yerdan foydalanish jarayoni tahlilini hujjatlar bilan tanishishdan boshlash kerak. Har bir xo'jalikning «Yerdan foydalanish huquqini beruvchi Davlat dalolatnomasi» bor. Unda (rasmiiy hujjatda) foydalaniladigan yerlarning chegaralari ko'rsatilgan bo'ladi.

Yerning turlari va sifat tuzilishiga qarab, «Yer daftari»da hiobga olinadi. Har bir xo'jalikda yer daftaridan tashqari «Xo'jalik ichida yerdan foydalanish rejasi» ham bo'ladi. Bu rejaga almashlab ekiladigan barcha maydonlar va boshqa yerlardan foydalanish chizmasi ham ilova qilinadi.

Yerlarning sifat tarkibidagi o'zgarishlarni tahlil qilish va ulardan foydalanish darajasini o'rganish jarayonida quyidagi qo'shimcha ko'rsatkichlar aniqlanishi zarur:

- butun yer maydonida qishloq xo'jaligi yerlarining salmog'i;
- umumiy haydaladigan yer maydonida sug'oriladigan yerlar salmog'i;
- haydaladigan yerlardan foydalanish darajasi.

Qishloq xo'jaligini jadallashtirish murakkab iqtisodiy jarayon bo'lib, u qishloq xo'jaligi korxoasi iqtisodiyotinig eng muhim tomonlarini qamrab oladi. Bu yo'nalish tahlili davomida jadallashtirish darajasi va uning samaradorligini belgilash uchun quyidagi ko'rsatkichlar tizimi har taraflama o'rganiladi:

- mehnat resurslari bilan ta'minlanganligi (yer maydoni birligiga to'g'ri keladigan xodimlar soni);
- yer maydoni birligiga to'g'ri keladigan asosiy ishlab chiqraish fondlari, aylanma mablag'lar qiymati (fondlar bilan ta'minlanish darajasi);

- ekin maydoni yoki haydaladigan yer birligiga to'g'ri keladigan mehnat va mablag'lar;
- ekin maydoni yoki haydaladigan yer birligiga sarflangan o'g'it miqdori;
- mahsuldor chorva birligi (bosh hisobiga).

Jadallashtirishning iqtisodiy samaradorligini belgilovchi asosiy ko'rsatkichlar quyidagilardan iborat:

- ekinlar hosildorligi, chorva mollari va parrandalar mahsuldorligi;
- haydaladigan yer birligiga to'g'ri keladigan yalpi mahsulot, yalpi daromad va sof daromad;
- mehnat unumdorligi va mehnat haqi;
- fond samarasi;
- rentabellik darajasi.

7.9.Korxona iqtisodiy salohiyatini baholashning uslubiy asoslari

Mustaqillik davrida yangi iqtisodiy kategoriyalar, tushunchalar hayotimizga shu darajada tezlik bilan kirib kelmoqdaki, ularni idrok qilish, nazariy va amaliy jihatdan tadqiq qilish, metodologik muammolarni hal qilishga ko'pincha ulgurish qiyin bo'lmoqda. Bunday yangi iqtisodiy tushunchalardan biri korxonaning iqtisodiy salohiyati tushunchasidir.

O'zbekistonda va boshqa hamdo'stlik mamlakatlarida chop etilgan adabiyotlarda korxonaning moliyaviy-xo'jalik faoliyatini tahlil qilishda, asosan uning tasarrufidagi aktivlarni o'rganish bilan cheklanib qolmoqda¹. Fikrimizcha, korxonaning iqtisodiy faoliyatini to'liq tahlil qilish nazariy va metodologik jihatdan etarli emas. Chunki korxonaning iqtisodiy faoliyati bevosita unda sodir bo'ladigan iqtisodiy jarayonlar bilan bog'liq. Ularni sodir bo'lishida faqat korxonaning aktivlari emas, balki boshqa elementlari ham ishtirok etadi. Masalan, ishlab chiqarish jarayoni sodir bo'lishi uchun moddiy-texnik ta'minot, ya'ni uskunalar, jihozlar, bino, xom ashyo kabilar mavjud. Ammo har qanday ilg'or texnika, yuqori sifatli xom ashyo o'z-o'zidan iqtisodiy jarayonni sodir qilib, moddiy ne'mat ishlab chiqarmaydi. Unga, albatta insonning aralashuvi, ya'ni jonli mehnat ishtiroki zarur. Shundagina ishlab chiqarish jarayoni sodir bo'lib, yangi mahsulot yaratilishiga erishish mumkin. Shu mahsulotlarning sotilishi esa korxonaning barcha xarajatlarini qoplab foyda olishni ta'minlaydi.

¹ Абдукаримов И.Т. Молиявий ҳисоботни ўқиш ва таҳлил қилиш йўллари. –Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси. 1999. Хасанов Н.Х, Нажитдинов С.О. Корхона молиявий ҳисоботини баҳолаш: муаммолар ва уларни ҳал қилиш. –Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1999.
Савицкая Г.В. Методика комплексного анализа. –М.: Инфра, 2005.

Endilikda korxonada iqtisodiy jarayonlarning sodir bo'lishi va unga ma'lum darajada foyda keltirishi uchun moddiy va mehnat resurslari bilan birgalikda nomoddiy faollar ham ishtirok etadi. Ularning jamlanmasini oldingidek moddiy va mehnat resurslari deb atash etarli bo'lmaydi, chunki ularning tarkibiga nomoddiy aktivlar kirmaydi. Shu tufayli ularni korxonaning iqtisodiy salohiyati deb atashni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Chunki bunda moddiy resurslar bilan birgalikda nomoddiy aktivlar va mehnat resurslari to'liq o'z ifodasini topadi.

Shunday qilib, korxonaning iqtisodiy salohiyati deganda, unda sodir etilgan iqtisodiy jarayonni to'liq ta'minlaydigan barcha moddiy va mehnat resurslari hamda nomoddiy faollar tushuniladi.

Iqtisodiy tahlilning asosiy vazifalaridan biri – tahlil qilinayotgan ob'ekt yoki kategoriyani to'g'ri va tafsil baholash uchun uni ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimni ishlab chiqishdan hamda uni nazariy va metodologik jihatdan asoslashdan iboratdir².

Korxonaning iqtisodiy salohiyati to'g'risida to'liq xulosa chiqarish uchun ko'rsatkichlar tizimidan foydalanish hamda ilmiy asoslangan holda tasniflash kerak. Iqtisodiy tahlilda ko'rsatkichlar juda ko'p belgilari bilan tasniflanadi. Korxona iqtisodiy salohiyatini belgilovchi ko'rsatkichlarning faqat iqtisodiy mazmuni bo'yicha tasnifi iqtisodiy xulosa chiqarish uchun etarli bo'ladi. Ularni guruhlariga bo'lish mumkin:

- iqtisodiy salohiyat holatini ifodalovchi ko'rsatkichlar;
- iqtisodiy salohiyat bilan ta'minlanganlikni ifodalovchi ko'rsatkichlar;
- iqtisodiy salohiyat samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar.

Iqtisodiy salohiyatni ifodalovchi ko'rsatkichlarni tahlil qilish uchun ma'lumotlar asosan, buxgalteriya balansi va moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotdan olinadi.

Korxona iqtisodiy salohiyatini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimini asoslash va ularni tahlil qilish yo'llarini ishlab chiqish nafaqat nazariy, balki muhim amaliy ahamiyatga egadir.

7.10. Mahsulot tannarxini tahlil qilish usullari asoslari.

Mahsulot tannarxi korxonalar xo'jalik faoliyatini ifodalovchi sifat ko'rsatkichi bo'lib, korxonalar faoliyatining hamma tomonlarini, ya'ni ishlab chiqarish va moliyaviy tomonlarini aks ettiradi va ularning ish samaradorligini ko'rsatadi.

² Пардаев М.Қ., Исроилов Б.И. Иқтисодий таҳлил. –Т.: Меҳнат, 2004. 113 бет.

Mahsulot tannarxi deganda, mahsulot ishlab chiqarish, sotish va korxona moliyaviy faoliyati bo'yicha barcha xarajatlarining pul orqali ifodalanishi tushuniladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mahsulot tannarxini tahlil qilishning ahamiyati turli xildagi mulkchilik shakllarida ish yuritayotgan korxonalar uchun beqiyosdir, zero, ishlab chiqarish xarajatlari to'g'risida to'la ma'lumotlarga ega bo'lmasdan turib ishlab chiqarishni tashkil qilish va samarali boshqarish mumkin emas.

Mahsulot tannarxini arzonlashtirish jonli mehnat hamda buyumlashgan mehnatni tejashni aks ettiradi, foydaning ortishini ta'minlaydi, ulgurji va chakana narxlarni arzonlashtirish imkonini yaratadi.

Mahsulot tannarxini arzonlashtirishning asosiy yo'llari quyidagilardan iborat: boshqaruv usullarini, ishlab chiqarish va mehnatni ilmiy tashkil qilishni, xo'jalik hisobini takomillashtirish, ishlab chiqarish asosiy fondlaridan foydalanishni yaxshilash, moddiy resurslardan tejab-tergab foydalanish, ishlab chiqarishni boshqarish va unga xizmat ko'rsatish xarajatlarini kamaytirish, xo'jasizlikka qarshi kurashish kabilar.

Mahsulot tannarxini tahlil qilishning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat: korxona xo'jalik faoliyati davomida yuzaga keladigan xarajatlar tarkibini aniqlash, mahsulot ishlab chiqarish va sotish bilan bog'liq haqiqiy xarajatlarning reja va o'tgan yilgi xarajatlarga nisbatan bo'lgan tejam yoki o'rtacha xarajatga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash, mahsulot ishlab chiqarish jarayonida material va mehnat resurslaridan to'g'ri foydalanish ustidan nazorat olib borish, bir so'mlik tovar mahsulotiga ketgan xarajatlarning o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash, mahsulot tannarxining xarajat unsurlari va kalkulyatsiya moddalari bo'yicha tarkibini tahlil qilish, tannarxini arzonlashtirish rezervlarini aniqlash kabilar.

“Xarajatlar tarkibi to'g'risidagi” nizomga muvofiq hamma xarajatlar quyidagicha guruhlanadi:

- mahsulot ishlab chiqarish tannarxiga qo'shiladigan xarajatlar;
- ishlab chiqarish tannarxiga qo'shilmaydigan, ammo asosiy faoliyatdan olinadigan foydada hisobga olinadigan davr xarajatlariga qo'shiladigan xarajatlar;
- korxona umumxo'jalik faoliyatidan olinadigan foyda yoki zarar-larni hisobga olinadigan, korxona moliyaviy faoliyati bo'yicha xarajatlar;
- soliq to'lagunga qadar foyda yoki zarar hisob-kitobida hisobga olinadigan tasodifiy zararlar.

Shunday qilib, xarajat moddalari quyidagicha guruhlanadi:

1. Mahsulot ishlab chiqarish tannarxi:

a) to'g'ri va egri material xarajatlari;

b) to'g'ri va egri mehnat xarajatlari;

v) ishlab chiqarish ahamiyatidagi ustama xarajatlar qo'shilgan holda boshqa to'g'ri va egri xarajatlar.

2. Davr xarajatlari:

a) sotish bo'yicha xarajatlar;

b) ma'muriy xarajatlar;

v) boshqa operatsion xarajatlar va zararlar.

3. Moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar:

a) foizlar bo'yicha xarajatlar;

b) chet el valyutasi bilan bog'liq operatsiyalar bo'yicha salbiy kurs farqlari;

v) qimmatli qog'ozlarga sarflangan mablag'larni qayta baholash;

g) moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa xarajatlar.

4. Tasodifiy zararlar.

Mahsulot ishlab chiqarish tannarxi, mahsulot (ish, xizmat) ishlab chiqarish yoki qayta ishlash jarayonida ishlatiladigan tabiat resurslari, xom ashyo, material, yoqilg'i, energiya, asosiy fondlar, mehnat resurslari, hamda ishlab chiqarish bilan bog'liq boshqa xarajatlarning puldagi ifodasidir.

Mahsulot ishlab chiqarish tannarxini tashkil qiladigan xarajatlar o'zlarining iqtisodiy mazmuniga muvofiq quyidagi xarajat unsurlariga bo'linadi:

1. Ishlab chiqarish material xarajatlar (qaytariladigan chiqindilar qiymati chiqarib tashlangan holda).

2. Ishlab chiqarish xarakteridagi mehnatga haq to'lash xarajatlari.

3. Ishlab chiqarishga taalluqli ijtimoiy sug'urta ajratmalari.

4. Ishlab chiqarish ahamiyatidagi asosiy fondlar va nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi.

5. Ishlab chiqarish ahamiyatidagi boshqa xarajatlar.

Mahsulot tannarxini tahlil qilish jarayonida bir so'mlik tovar mahsulotiga ketgan xarajat ko'ratkichini tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. U ishlab chiqarish tannarxini tovar mahsuloti hajmiga nisbati tariqasida aniqlanadi. Masalan, tovar mahsulotining qiymati 100 mln. so'mni tashkil etsa, mahsulotni ishlab chiqarish tannarxi 80 mln. so'm bo'lsa, u holda tovar mahsulotining har so'miga qilingan xarajat 80 tiyin ($80::100$)ga, yalpi foyda esa 20 tiyinga teng bo'ladi. Demak, bu ko'rsatkichda foyda bilan ishlab chiqarish tannarxi o'rtasidagi bog'liqlikni yaqqol ko'rsatishimiz

mumkin. Ushbu ko'rsatkichni va mahsulot tannarxi bilan bog'liq boshqa ko'rsatkichlarning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarning hisob-kitobi boshqaruv tahlili fanida batafsil beriladi.

Qisqa xulosalar

Ushbu mavzuni o'rganish natijasida talabalar korxonalarning xo'jalik va moliyaviy faoliyatiga dastlabki baho berish tamoyillarini, korxonaning iqtisodiy va moliyaviy salohiyatini ifodalovchi asosiy ko'rsatkichlarini tahlil qilish usullarining asoslarini bilishlari zarur.

Nazorat va muhokama uchun savollar

- 1.Korxonalarning xo'jalik faoliyatiga dastlabki baho berish tamoyillari.
- 2.Mahsulot ishlab chiqarish va uni sotish ko'rsatkichlarini tahlil qilish usullarining asoslari.
- 3.Korxonalarning ishchi kuchi bilan ta'minlanganligini tahlil qilish usullarining asoslari.
- 4.Mehnat unumdorligini tahlil qilish usullarining asoslari.
- 5.Asosiy fondlarning tarkibini tahlil qilish usullarining asoslari.
- 6.Asosiy fondlarning texnik holatini tahlil qilish usullarining asoslari.
- 7.Asosiy fondlardan samarali foydalanishni tahlil qilish usullarining asoslari.
- 8.Moddiy resurslardan samarali foydalanishni tahlil qilish usullarining asoslari.
- 9.Mahsulot tannarxini tahlil qilish usullarini asoslari.

Asosiy adabiyotlar

- 1.Shoolimov A.X. Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. Darslik. –T.: TDIU, 2010.
- 2.Ермолович Л.Л. Анализ хозяйственной деятельности а промышленности. Учебное пособие. –Минск.: Современная школа. 2010.
- 3.Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. Учебник. -М.: Инфра, 2009.
- 4.Савицкая Г.В. Анализ эффективности и рисков предпринимательский деятельности. Учебное пособие. -М: ИНФРА, 2008.-
- 5.Пардаев М.Қ., Шоалимов А.Х. Бошқарув таҳлили. Ўқув қўлланма. - Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2005.
- 6.Ваҳобов А. ва бошқалар. Молиявий ва бошқарув таҳлили. Дарслик. -Т.:Шарк, 2005.
- 7.www.uz- (Национальная Информационная агентство)
- 8.www.msu.ru – (МГУ)

VIII MAVZU. KORXONALAR MOLİYAVIY FAOLIYATINI TAHLIL QILISH USULLARINI ASOSLARI

Reja

- 8.1. Sanoat korxonalarining moliyaviy faoliyatini tahlil qilish usullarining asoslari.
- 8.2. Moliyaviy natijalar va rentabellik ko'rsatkichlarini tahlil qilish usullarini asoslari.

1-ma'ruza

8.1. Sanoat korxonalarining moliyaviy faoliyatini tahlil qilish usullarining asoslari

Korxona moliyaviy holatini tahlil qilishning asosiy vazifasi quyidagilarni baholash hisoblanadi:

- buxgalteriya balansi va mulkiy holat ko'rsatkichlari tuzilmasi;
- asosiy vositalar ahvoli, ta'minlanganlik va foydalanish samaradorligi;
- aylanma mablag'lar ahvoli, ta'minlanganlik va foydalanish samaradorligi;
- moliyaviy barqarorlik;
- likvidlilik va to'lov qobiliyati;
- ishga doir faollik.

Korxona moliyaviy holatini buxgalteriya balansi asosida dastlabki baholash hisobot yili oxiriga bo'lgan balans moddalarini yil boshiga bo'lgan ma'lumotlar bilan taqqoslash yo'li orqali amalga oshiriladi. Balansni tahlil qilishda uning tuzilmasi aniqlanadi va korxona mablag'lari hamda ularning manbalari tarkibida sodir bo'lgan o'zgarishlar o'rganiladi, mablag'larni qanchalik to'g'ri joylashtirilganligi aniqlanadi va korxona moliyaviy holatiga dastlabki baho beriladi. Xususan, balans tuzilmasini tahlil qilishda uzoq muddatli va joriy aktivlar, o'z mablag'lari va jalb qilingan mablag'lari o'rtasidagi nisbat, debitorlik va kreditorlik qarzlarning o'zgarishini, uzoq muddatli va qisqa muddatli kreditlar va qarzlardan qanchalik to'g'ri foydalanilayotganligi kabilar o'rganiladi, bu o'zgarishlarga dastlabki baho beriladi. Masalan, korxonaning moliyaviy holati barqaror bo'lishi uchun uning o'z mablag'larining hajmi qarzga olingan mablag'lar hajmidan ko'p bo'lishi kerak. Korxona moliyaviy holatini tahlil qilish jarayonida ayniqsa, uning likvidligi va to'lovga layoqatliligini tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Korxona balansining likvidligi deganda, balansdagi likvid mablag'larning balansida ko'rsatilgan majburiyatlarni qoplash darajasi tushuniladi.

Aktivlarning likvidligi - balans likvidligining aksi bo'lib, vaqt bo'yicha aktivlarning pul mablag'lariga aylanishi tushuniladi. Ushbu ko'rsatkichlar korxonaning bankrotlik holatiga tushish va sinish xavfidan saqlanish maqsadida qo'llaniladi.

Korxonaning to'lov qobiliyati eng muhim ko'rsatkich hisoblanib, u korxona moliyaviy holatining barqarorligini ifodalaydi. To'lov qobiliyati korxonaning o'z aylanma mablag'larining saqlanuvchanligi, tez pulga aylanadigan (likvid) aylanma aktivlarning holatiga ulardan samarali foydalanishiga bog'liq.

Bularga quyidagilar kiradi:

1. Joriy (umumiy) likvidlik koeffitsienti. U aylanma aktivlarga qo'yilgan moliyaviy resurslarning necha so'mi joriy majburiyatlar bir so'miga to'g'ri kelishini ifodalaydi. Joriy likvidlik koeffitsienti joriy aktivlar summasini (balns aktivi 2-bo'limi yakuni) joriy majburiyatlarga bo'lish (balans passivi 2-bo'limi yakuni) undan uzoq muddatli majburiyatlarni ayirish orqali hisoblaniladi. Ushbu koeffitsientning ahamiyati 2dan kam va 3dan yuqori bo'lmasligi kerak.

2. Oraliq (muddatli) likvidlik koeffitsienti. U joriy majbu-riyatlardagi pul mablag'lari, hisob-kitoblar va boshqa aktivlar ulushini tavsiflaydi va quyidagi formula bo'yicha pul mablag'lari, sof debitorlik qarzlar summasini joriy majburiyatlariga bo'lish yo'li bilan hisoblanadi. Ushbu koeffitsientning ahamiyati 0,7 kam va 2 ko'p bo'lishi kerak emas. Bu ko'rsatkich kredit berishda banklarni qiziqtiradi.

3. Mutlaq likvidlik koeffitsienti. Bu ko'rsatkich pul mablag'larining qisqa muddatli majburiyatlardagi ulushini tavsiflaydi va pul mablag'larining joriy majburiyatlarga nisbati sifatida aniqlanadi. Bu ko'rsatkichning ahamiyati 0,2 dan kam va 0,7 dan ko'p bo'lmasligi kerak.

Moliyaviy barqaror korxona deganda, korxona aktivlariga (asosiy fondlar, nomoddiy aktivlar, aylanma mablag'lar) qo'yilgan mablag'larni o'z mablag'lari hisobiga qoplaydigan, muddati o'tgan debitorlik va kreditorlik qarzlariga yo'l qo'ymaydigan hamda o'z majburiyatlarini o'z vaqtida bajaradigan korxona tushuniladi. Moliyaviy barqarorlik koeffitsientlarining ahamiyati asosan kreditorlar uchun muhim ahamiyat kasb etadi, zero, ular orqali korxonaning chet el sarmoyalariga qaramlik darajasini, moliyaviy holati barqarorligini, bankrot bo'lish ehtimolini hamda investitsiya siyosatini yurgizish vaziyatlarini aniqlash mumkin.

Moliyaviy barqarorlik o'z va qarz mablag'lari nisbati bilan aniqlanib, qator ko'rsatkichlar yordamida hisoblanadi. Ularga mustaqillik, moliyaviy qaramlik va moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichlari kiradi.

Mustaqillik koeffitsienti. Ushbu ko'rsatkich korxona mablag'larining qarz mablag'lariga qaram emasligini tavsiflaydi. U o'z mablag'larining xo'jalik mablag'lari umumiy summasiga nisbati tariqasiga aniqlanadi. Ushbu ko'rsatkichning ahamiyati 0,5 dan kam bo'lmasligi kerak. Binobarin, mazkur ko'rsatkichning o'sishi moliyaviy mustaqillikning ortishi va moliyaviy qiyinchiliklar

xavfining kamayishini ko'rsatadi. Moliyaviy qaramlik koeffitsienti. Ushbu ko'rsatkich korxonani o'z mablag'larining bir so'miga qancha xo'jalik mablag'lari to'g'ri kelishini ko'rsatadi va xo'jalik mablag'larining o'z sarmoyasiga nisbati sifatida aniqlanadi. Ushbu koeffitsientni ahamiyati 2 dan kam bo'lmasligi kerak.

Moliyaviy barqarorlik koeffitsienti. U o'z mablag'larining qarz mablag'lariga nisbati sifatida aniqlanadi. Bu ko'rsatkichning ahamiyati birdan kam bo'lmasligi kerak.

O'z mablag'larining qarz mablag'laridan ortiqligi korxona moliyaviy barqarorlikning etarlicha zaxirasiga ega ekanligini hamda tashqi moliyaviy manbalaridan nisbatan holi ekanligini ko'rsatadi.

Korxonaning moliyaviy holatini baholashda uning ishchanlik faolligi bilan bog'liq ko'rsatkichlarni tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Bular qatoriga aylanma mablag'larni aylanish, debitorlik va kreditorlik qarzlarning aylanish ko'rsatkichlari kiradi. Ma'lumki, aylanma mablag'lar ishlab chiqarishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, u ishlab chiqarish jarayonini uzluksiz ta'minlaydi. Ular ketma-ket ishlab chiqarish va muomala bosqichlarini o'tab, o'z shaklini o'zgartirib boradi. Pul shakli ishlab chiqarish shakli bilan, ishlab chiqarish tovar shakli bilan va tovar shakli pul shakliga aylanadi. Ana bu aylanma mablag'larning uzluksiz harakati aylanma mablag'larning doiraviy aylanishi deb ataladi. Aylanma mablag'larning ishlab chiqarish davri qancha qisqa bo'lsa, ularning aylanish tezligi shuncha tez bo'ladi. Masalan, ishlab chiqarishga 100 mln. so'm aylanma mablag'lar jalb etilgan bo'lsin. Agar ular bir yilda 3 marta aylansa, mahsulot ishlab chiqarish 300 mln. so'mni tashkil etadi. Endi ishlab chiqarish davrini jadallashtirish tufayli bu aylanma mablag'lar 4 marta aylansa, u holda mahsulot ishlab chiqarish 400 mln. so'mni tashkil etadi. Aylanma mablag'larning aylanish ko'rsatkichlari bir qancha. Ularning eng asosiylari quyidagilar:

1. Jami aktivlarning aylanish koeffitsienti. U sof tushumni korxona xo'jalik mablag'larining umumiy summasiga nisbati sifatida aniqlanadi. Ushbu koeffitsient hisobot davrida aktivlar necha marta aylanganligini yoki bir so'mlik aktivlarga necha so'mlik sotilgan mahsulot to'g'ri kelishini ko'rsatadi. Uni yuqori darajada ishlab turishi kerak, zero, uning kamayishi foyda ko'rsatkichiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

2. Aylanma mablag'larning aylanish kuni. Ushbu ko'rsatkichlarni aniqlash uchun aylanma mablag'larning o'rtacha yillik qiymatini 360ga ko'paytirib, mahsulot sotilishidan tushgan sof tushumga bo'lish kerak. Agar aylanma mablag'larning aylanish kuni sekinlashsa, aylanmaga qo'shimcha tarzda mablag' jalb etish kerak bo'ladi. Agarda tezlashsa, u holda aylanmadagi mablag'lar bo'shatiladi. Bo'shatilgan yoki aylanmaga qo'shimcha jalb etiladigan mablag'larning

summasini aniqlash uchun avval bir kunlik aylanma hajmini aniqlash kerak. U quyidagi formula orqali aniqlanadi:

Bir kunlik sotish hajmi = sof tushum : 360 = 7030 : 360 = 19,5 ming so'm. Shundan so'ng uni aylanma mablag'lar aylanish kunining sekinlashgan yoki tezlashgan miqdoriga ko'paytirish kerak. Masalan, aylanma mablag'larni aylanish kuni 5 kunga sekinlashgan, deylik. Ana shu farqni bir kunlik sotish hajmiga ko'paytiriladi ($5 \cdot 19,5$) = 97,5 ming so'm. Demak, aylanmaga qo'shimcha tarzda 97,5 ming so'mlik mablag' jalb etish kerak.

3. Qarz mablag'larining aylanish kuni. U quyidagi formula bo'yicha hisoblaniladi:
 $+MAK = +MS \cdot K : ST$;

bunda:

QMS - qarz mablag'larining yillik o'rtacha so'mmasi;

K - davrdagi kunlar soni (qoidaga ko'ra 1 yilda - 360 kun);

ST - mahsulotni sotishdan tushgan sof tushum.

Korxonalarining moliyaviy holatining tahlili jarayonida debitor va kreditor qarzlarni tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi, zero, muddati o'tgan ushbu qarzlarning mavjudligi o'z navbatida moliya resurslarini qayta taqsimlashga, xo'jalik hisobi tamoyillarini buzishga olib keladi.

Debitor qarzlari, deganda aynan tahlil qilinayotgan korxona aylanma mablag'larining bir qismi boshqa korxonalar aylanmasida qatnashishi tushuniladi.

Kreditor qarzlari deganda esa o'zga korxonalarning aylanma mablag'larining bir qismi aynan tahlil qilinayotgan korxona aylanmasida qatnashishi tushuniladi. Ko'pgina korxonalar moliyaviy holatini yomonlashuvi omillaridan biri - katta summadagi muddati o'tgan debitorlik va kreditorlik qarzlarning hosil bo'lishidir.

Shu bois O'zbekiston Respublikasi hukumati va Prezident I. Karimov debitorlik va kreditorlik qarzlarning paydo bo'lishi ustidan qat'iy nazorat o'rnatish zarurligini ko'p marotaba ta'kidlagan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 19.08.1999 yildagi PF-2340 sonli farmonining birinchi bandiga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 12.05.1995 yildagi PF-1154 sonli farmoniga o'zgartirishlar to'g'risida «Xalq xo'jaligida hisob-kitoblarning o'z vaqtida amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi farmonida 90 kundan ortgan qarzidorlik muddati o'tgan debitorlik va kreditorlik qarzi hisoblansin, deb belgilab qo'yilgan. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 150-moddasiga ko'ra, qarzidorlik bo'yicha da'vo muddati uch yilni tashkil qiladi.

2-ma'ruza

8.2. Moliyaviy natijalar va rentabellik ko'rsatkichlarini tahlil qilish usullarini asoslari.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarishni boshqarish jarayonida iqtisodiy dastaklardan keng ko'lamda foydalaniladi. Bularga foyda, baho rentabellik ko'rsatkichlari, soliq, kredit, foiz kabilar kiradi. Ularni ichida foyda korxonaning moliyaviy-xo'jalik faoliyatini ifodalovchi eng muhim mezondir.

Erkin iqtisodiyot sharoitida ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishning asosiy maqsadi foyda olishga qaratilganligi bois har bir xo'jalik yurituvchi sub'ekt ko'proq foyda olishga intiladi. Binobarin, foyda miqdorida jamiyatning korxona jamoasining va har bir xodimning manfaatlari o'z ifodasini topadi. Shu bois foyda iqtisodiy kategoriya bo'lib u o'zida ishlab chiqarish va taqsimot orqali tovar - pul munosabatlarini aks ettiradi. Xo'jalik yurituvchi sub'ektning olgan foydasi qancha ko'p bo'lsa, har bir xodimni shuncha ko'p rag'batlantirishga, korxonani har tomonlama kengaytirishga, takror ishlab chiqarish fondlari mablag'ini ko'paytirishga imkoniyati tug'iladi. Bundan jamiyat ham manfaatdor, zero korxonaning olgan foydasi qancha ko'p bo'lsa foydadan davlat byudjetiga to'lanadigan soliq ham shuncha ko'p bo'ladi. Shu bois erkin iqtisodiyot sharoitida foyda olishning axamyati beqiyos darajada oshganligini ko'rishimiz mumkin. Iqtisodiyotimizning barcha sohalaridagi o'sish sur'atlari o'z navbatida foyda hajmini ham barqaror tarzda ko'payishiga olib keldi.

Moliyaviy natija-korxona faoliyatining foyda summasi va rentabellik darajasida ifodalanadigan yakunidir.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalarning xo'jalik va moliyaviy faoliyatini belgilovchi asosiy mezon - sof foyda hisoblanadi. Sof foyda miqdorini aniqlash uchun quyidagi oraliq foyda ko'rsatkichlarini aniqlash kerak:

1. Yalpi foyda = Sof tushum – sotilgan mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi.

2. Asosiy ishlab chiqarish faoliyatidan kelgan foyda = yalpi foyda - davr xarajatlari $\pm$ asosiy faoliyatdan olingan boshqa daromad (xarajat).

3. Umumxo'jalik faoliyatidan olingan foyda = asosiy faoliyatdan olingan foyda + olingan dividendlar + boshqa olingan dividendlar $\pm$ olingan va berilgan qarzlar bo'yicha foizlar $\pm$ boshqa olingan va to'langan foizlar $\pm$ valyuta kursi farqi $\pm$ moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa daromad (xarajat).

4. Soliq to'lagunga qadar foyda = umum xo'jalik faoliyatidan kelgan foyda $\pm$ favquloddagi foyda (zarar).

5. Sof foyda (zarar) = soliq to'lagunga qadar foyda - foydadan soliq boshqa soliqlar va ajratmalar.

Ushbu foyda ko'rsatkichlarining omilli tahlili moliyaviy tahlil fanida batafsil o'tiladi.

Foydaning mutlaq miqdori korxonalarning xo'jalik yuritish borasidagi samaradorlik darajasini har tomonlama belgilamaydi. Shuning uchun nisbiy ko'rsatkichlarni aniqlash kerak. Bu ko'rsatkich - rentabellik ko'rsatkichlari hisoblanadi.

Rentabellik ko'rsatkichi jami ijtimoiy ishlab chiqarish va har bir ayrim korxonaning iqtisodiy hamda moliyaviy samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkich hisoblanadi.

Bu ko'rsatkichda kengaytirilgan ishlab chiqarishni, umumdavlat ehtiyojlarini qondirishni, xalqning ijtimoiy rivojlanishini ta'minlash maqsadida mahsulot ishlab chiqarish va uni sotish uchun sarflanadigan jonli va buyumlashgan mehnat tejamini pul shaklida ifodalanishini va qo'shimcha mahsulotning massasi o'z ifodasini topadi. Bundan ko'rinish turibdiki, rentabellik juda muhim iqtisodiy ko'rsatkich ekan.

Mahsulot (ish, xizmat) ishlab chiqarish va sotish bo'yicha xarajatlar tarkibi, mahsulot (ish, xizmat) tannarxiga qo'shiladigan va moliyaviy natijalarning tarkib topishi haqidagi nizomga muvofiq quyidagi rentabellik ko'rsatkichlari tavsiya qilingan. Bularga: jami aktivlar (mulk) rentabelligi, sotilgan mahsulot rentabelligi, xususiy (o'z) kapitalning rentabelligi va aktsiyaning rentabelligi. Shu bilan bir qatorda yana bir qancha rentabellik ko'rsatkichlarini aniqlash usullarini ko'rsatish mumkin. Quyida rentabellik ko'rsatkichlarini hisoblash usullarini havola etamiz:

1. Jami aktivlarning rentabelligi korxonaning asosiy va aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligi darajasini ko'rsatadi. Ushbu rentabellik darajasining me'yori (normasi) 5 foizdan 10 foizgacha bo'lishi kerak. Mulk rentabelligi darajasi - korxonaning bir so'mlik mulkidan necha so'm foyda olinganligini ko'rsatadi. Ushbu ko'rsatkich korxonalar o'rtasidagi raqobat kurashida indikatorlik vazifasini o'taydi. Raqobatbardoshlik darajasi tahlil qilinayotgan korxonaning jami aktivlarining rentabellik darajasi o'rtacha tarmoqdagi koeffitsienti bilan taqqoslash orqali aniqlanadi. Jami aktivlarning rentabellik darajasi quyidagi formula orqali sof foyda summasini (SF) jami aktivlarning o'rtacha miqdori (JAS) bo'lish yo'li bilan aniqlanadi:

2. Sotilgan mahsulot rentabelligi (SMR) sotilgan mahsulot birligiga foyda ulushini, ya'ni sotilgan mahsulotning samaradorlik darajasini tavsiflaydi va quyidagi formula bo'yicha yalpi foyda summasini (YaF) mahsulot sotishdan tushgan sof tushumga (ST) nisbati tariqasida aniqlanadi:

$$SMR = YaF \times 100 : ST$$

3.Xususiyl (o`z) sarmoyasi rentabelligi (XSR) korxonaning o`z kapi-talidan foydalanish samaradorlik darajasini ko`rsatadi, ya'ni korxonaning o`z sarmoyasi o`rtacha yillik summasining bir pul birligidan qancha pul birligiga teng sof foyda olinganligini ko`rsatadi. U quyidagi formula bo`yicha aniqlanadi:

$$XSR = SF \times 100/XS$$

bunda:

XSR - o`z sarmoyasining rentabelligi;

SF - sof foyda;

XS - o`z sarmoyasining miqdori.

Ta'kidlash joyizki, rentabellik bu o`ta keng qamrovli teran tushuncha bo`lgani bois uning holati va undan foydalanish darajasi to`g`risida to`liq va mukammal xulosa chiqarish uchun ko`rsatkichlar tizimidan foydalanish kerak. Shu bois Rossiya Federatsiyasi va O`zbekiston Respublikasining vakolatli idoralarining rasmiyl jihatdan qabul qilingan hujjatlariga asosan rentabellik ko`rsatkichlar tizimi va ularni hisoblash usullarini qisqacha ko`rib o`tamiz. Iqtisodiy adabiyotlarni chuqur o`rganish natijasida iqtisodchi olimlar o`rtasida ushbu masala yuzasidan hamfikirlik yo`qligini ta'kidlash kerak. Masalan, O`zbekiston Respublikasi korxonalar bankrotligi va sanatsiya masalalari bo`yicha hukumat hay'ati tomonidan 17 aprel 1997 yilda tasdiqlangan «Moliyaviyl tahlil bo`yicha uslubiy tavsiyalar»da quyidagi rentabellik ko`rsatkichlari tavsiya etilgan: sotilgan mahsulotni rentabelligi, asosiy vositalarni rentabelligi, xususiyl kapitalni rentabelligi, permanent kapitalni rentabelligi, jami kapitalni rentabellik koeffitsenti.

O`zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi huzuridagi iqtisodiy nochor korxonalar ishi Qo`mitasi tomonidan 10 dekabr 1997 yilda tasdiqlangan «Qishloq xo`jaligi korxonalarini moliyaviyl tahlil qilish bo`yicha tavsiyalari» va «Qishloq xo`jaligi korxonalarini iqtisodiy nochorligini e'tirof etishni vaqtincha tartibi»da rentabellik darajasini baholash uchun faqat ikki ko`rsatkich tavsiya etilgan: mahsulot rentabelligi va aktivlar rentabelligi. Rossiya iqtisodiy tahlil fanining ko`zga ko`ringan yirik namoyondalari M. I. Bakanov, A. D. Sheremet, L. I. Kravchenko va boshqalarning moliya tahlil bo`yicha chop etilgan qator darsliklarini, o`kuv qo`llanmalarini, risolalarini va ilmiyl maqolalarini e'tirof etish joiz. Xususan, A. D. Sheremet, E.V.Negashev tomonidan moliyaviyl tahlilga bag`ishlanib chop etilgan «Moliyaviyl tahlil usuli» o`quv qo`llanmasida rentabellik ko`rsatkichlarini uchta guruhga umumlashtirishni tavsiya etganlar:

1.Kapital (aktivlar) rentabelligi;

2.Mahsulot rentabelligi.

3. Pul mablag'lari oqimi asosida hisoblangan rentabellik ko'rsatkichlari.

O'zbekistonda ham iqtisodiy tahlilga va uning ayrim sohalariga bag'ishlangan adabiyotlar, o'kuv va amaliy qo'llanmalar, risolalar, ilmiy maqolalar chop etilgan. Bular jumlasiga E.A.Akromov, Yo.Abdullaev, I.T.Abdukarimov, I.O.Voljin, E.Ergeshev, A.Ibrohimov, B.I.Isroilov, S.Najbidinov, M.Q.Pardaev, M.M.To'laxo'jaeva, V.V.Ergashboev, N.Xasanov kabilarning ishlarini misol keltirish mumkin.

Bevosita korxonalarning moliyaviy holatiga bag'ishlagan adabiyotlarda rentabellik ko'rsatkichlarining tahliliga ko'p e'tibor berilgan nufuzli ishlardan biri E.A.Akromov tomonidan chop etilgan «Korxonalarning moliyaviy holatini tahlili» o'quv qo'llanmani e'tirof etish joiz. Ushbu ishda muallif rentabellik ko'rsatkichlarini ikki tizimli ko'rsatkichlarga umumlashtirishni tavsiya etgan:

I. Umumiy rentabellik ko'rsatkichlari:

- 1) jami aktivlarning rentabelligi;
- 2) ishlab chiqarish fondlarining rentabelligi;
- 3) korxonaning joriy xarajatlari rentabelligi;
- 4) sotilgan mahsulot rentabelligi.

II. Qo'shimcha rentabellik ko'rsatkichlari:

- 1) xususiy (o'z) kapitalining rentabelligi;
- 2) qarzga olingan kapitalning rentabelligi;
- 3) asosiy kapitalning rentabelligi;
- 4) aylanma kapitalning rentabelligi;
- 5) permanent (investitsiya) kapitalning rentabelligi.

Moliyaviy tahlilga bag'ishlangan adabiyotlar ichida rentabellik ko'rsatkichlarini tahlil qilishga alohida e'tibor berilgan tadqiqotlar qatoriga I.T.Abdukarimov, I.O.Voljin va V.V.Ergashboev, M.Q.Pardaev larni ishlarini kiritish mumkin. Xususan, I.T.Abdukarimov tomonidan chop etilgan «Moliyaviy hisobotni o'qish va tahlil qilish yo'llari» nomli risolada quyidagi rentabellik ko'rsatkichlari tavsiya etilgan: mahsulotni sotish rentabelligi, asosiy sarmoya rentabelligi, o'z sarmoya rentabelligi, xarajatlar rentabelligi.

Voljin I.O., Ergashboev V.V. lar «Moliyaviy tahlil» nomli uslubiy qo'llanmada quyidagi 12ta rentabellik ko'rsatkichlarini tavsiya etadilar: xarajatlar rentabelligi, sotish rentabelligi, asosiy faoliyat rentabelligi, jami aktivlar rentabelligi, xususiy (o'z) kapitalni rentabelligi, asosiy kapital rentabelligi, permanent kapitalni rentabelligi, aylanma kapitalning rentabelligi, qarzga olingan

kapitalni rentabelligi, soliq kesimi, real asosiy kapitalni rentabelligi, sarmoyalangan (investitsiya) kapitalni rentabelligi.

Shunday qilib yuqorida tavsiya etilgan rentabellik ko'rsatkichlarini tahlil qilish natijasida quyidagi xulosalar chiqarish mumkin:

1.Korxonaning rentabellik darajasiga baho berish yo'nalishlari xususida olimlar o'rtasida turli qarashlarni mavjudligi. Bir guruh olimlar, jumladan, M. I. Bakanov, A. D. Sheremet, E. V. Negashev kabilar o'z tavsiyalarida korxonaning jami moliyaviy resurslaridan samarali foydalanishga asosiy e'tiborni qaratganlar. Ikkinchi gurux olimlar va mutaxassislar I.O.Voljin, V.V.Ergashboev va boshqalar moliyaviy resurslarning ayrim qismlaridan samarali foydalanish xususida o'z tavsiyalarini berganlar.

2.Rentabellik ko'rsatkichlari tizimini shakllantirish borasida turlicha yondashishlarni mavjudligi.

Masalan, tavsiya etilgan rentabellik ko'rsatkichlarining soni - 2 tadan 12 tagacha.

3.Rentabellik darajasini hisoblashda asos qilib olingan ko'rsatkichlarni, ya'ni foyda turlarini: yalpi foyda, umumxo'jalik faoliyatidan kelgan foyda, asosiy faoliyatdan kelgan foyda, soliq to'lagunga qadar foyda, sof foydalarni asoslanmagan holda qo'llash. Tavsiya etilgan aksariyat rentabellik ko'rsatkichlari sof foyda asosida aniqlanadi.

4.Rentabellik ko'rsatkichlari tizimiga unga bevosita aloqasi bo'lmagan ko'rsatkichlarni kiritilishi.

Masalan, soliq kesimi kabilar.

5.Yuqorida keltirilgan adabiyotlarning birortasida ham rentabellik ko'rsatkichlari iqtisodiy mazmuni bo'yicha tizim sifatida tavsiflanmagan. Ko'rsatkichlar haqida to'g'ri xulosa chiqarish uchun, eng avvalo, ularni ilmiy asoslangan holda tasniflash kerak. Xususan, rentabellik ko'rsatkichlari bir kator belgilari bilan tavsiflanadi.

Qisqa xulosalar

Ushbu mavzuni o'rganish natijasida talabalar korxonalarning moliyaviy faoliyatiga dastlabki baho berish tamoyillarini, korxonaning moliyaviy salohiyatini ifodalovchi asosiy ko'rsatkichlarini tahlil qilish usullarining asoslarini bilishlari zarur.

Nazorat va muhokama uchun savollar

- 1.Foyda ko`rsatkichlarini tahlil qilish usullarining asoslari.
- 2.Rentabellik ko`rsatkichlarini tahlil qilish usullarining asoslari.
- 3.Korxonaning moliyaviy barqarorligini tahlil qilish usullarining asoslari.
- 4.Moliyaviy koeffitsientlarni tahlil qilish usullarining asoslari.
- 5.Korxonalarning ishchanlik faolligini tahlil qilish usullarining asoslari.

Asosiy adabiyotlar

- 1.Shoalimov A.X. Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. Darslik. –T.: TDIU, 2010.
- 2.Ионова А.Ф., Селезнева Н.Н.Финансовый анализ. Учебное пособие. -М. : ЮНИТИ. 2010.
- 3.Камышанов П.И., Камышанов А.П. Бухгалтерская финансовая отчётность: составление и анализ. Учебное пособие. – 5-е издание. – М.: Омега-Л, 2010.
- 4.Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. Учебник. -М.: Инфра, 2009.
- 5.Шеремет А.Д. Р.С.Сайфуллин. Методика финансового анализа. Учебное пособие. – М.: ИНФРА, 2007.
- 6.Pardayev M.Q., Isroilov B.I. Iqtisodiy tahlil. O'quv qo'llanma. –T.: Mehnat, 2004. .
- 7.Акрамов Э.А. Корхоналарнинг молиявий ҳолатини таҳлили. Ўқув қўлланма. – Т.: Молия, 2003.
- 8.www.msu.ru – (МГУ)
- 9.www.fr.ru – (Финансовая академия при правительстве Российской Федерации)

IX MAVZU. AVTOMATIK BOSHQARISH TIZIMIDA IQTISODIY TAHLIL

Reja

- 9.1.Avtomatik boshqarish tizimining kompleks tahlildagi o'rni va ro'li.
- 9.2. Elektron hisoblash mashinalari yordamida iqtisodiy tahlilni tashkil etish
- 9.3. Elektron hisoblash mashinalarida kompleks iqtisodiy tahlil masalalarini yechish

1-ma'ruza

9.1. Avtomatik boshqarish tizimining kompleks tahlildagi o'ri va ro'li.

Avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimining (ABT) paydo bo'lishi xalq xo'jaligi boshqaruvining takomillashtirish yo'llaridan biri hisoblanadi. ABT boshqaruvning barcha darajalaridan ishlab chiqiladi: KABT – korxonalari, ABT – tarmoqlari, ATDT – markazlashgan boshqaruv organlari va boshqalar. Eng ommabop turlaridan biri ABTK hisoblanadi. U korxonaning xo'jalik faoliyati boshqarishning asosiy masalalarini yechish uchun zamonaviy axborot –texnikasi va iqtisodiy – matematik usullar qo'llaydigan boshqaruv tizimidir.

ABT yaratilishiga quyidagi avtomatik boshqarish tizimining funksional bo'g'ini ishlab chiqildi:

- ishlab chiqarishning texnik tayyorgarligini boshqarish;
- xom – ashyo texnik ta'minot boshqaruvi;
- asosiy ishlab chiqarishning opratsion boshqaruvi;
- sotishni boshqarish;
- sifatni boshqarish;
- moliyani boshqarish;
- normativ xo'jalikni boshqarish.

Endi esa shu bo'g'innig ayrim masalalarni va ularning vazifalarini ko'rib chiqamiz. Texnik iqtisodiy reja bo'g'ini masalalarning vazifasi korxonaning xo'jalik faoliyati ko'rsatkishlarning hisob – kitob rejasining o'tkazilishini ta'minlash. Unda quyidagi masalalar yechiladi:

- ishlab chiqarishni rejalashtirish;
- mahsulot realizatsiyasi;
- ishlab chiqarish samaradorligini rejalashtirish;
- kapital qo'yilmalarni rejalashtirish;
- foyda va rentabellikni rejalashtirish;
- tannarxni rejalashtirish;
- tannarxni rejalashtirish;
- moliyaviy rejani tuzish;

KABT dagi buxgalteriya hisobi bo'g'ini zamonaviy hisoblash texnika bazasi asosida hisob jarayonlarining takomillashtirishni ta'minlash kerak. Bu esa axborot sifatini oshirishga, mehnat harajatlarini kamaytirishga, axborot olish vaqti va uni qayta ishlashga yordam beradi.

Xalq xo'jaligi bo'g'inida EHM yordamida har hil normativ axborotlarni olish va saqlashni tashkil etishi mumkin.

KABT bo'g'nida iqtisodiy tahlilda qaror qabul qiladigan baza ma'lum o'ringa ega. Hozirgi vaqtda KABTda alohida iqtisodiy tizim yo'q. Iqtisodiy tahlilda faqat uchta masala mustaqil berilgan:

- 1) tannarx, rentabellik va maxsulot narhi tahlili (sexlar bo'yicha bir oy uchun);
- 2) hom-ashyo hisobi va tahlili (sexlar bo'yicha bir oy uchun);
- 3) ishchilarning ishlab chiqarish normasi bajarilishini hisobi va tahlili (sexlar bo'yicha bir oy uchun);

Bu shartlarda kompleks boshqaruv haqida gapirib bo'lmaydi, chunki iqtisodiy tahlil kabi boshqaruv jarayoning asosiy bosqichida uyg'unlik yo'qoladi. Buning oqibatida optimizatsiyalash maslalar yechimiqiyin, chunki bu maqsadlarni amalgam oshirish uchun axborotni birlamchi hujjatlarda qo'lda qilish kerak, o'z navbatida ko'pgina mehnat harajatlarini o'z ichiga oladi. Bank ma'lumotlariga asoslanib avtomatlashtirilgan tizimlashga shart sharoitlaryaratilib u zamonaviy ABT yordamida yagona YAHM va kichik hisoblash mashina oilasini hozirgi vaqtda texnik ta'minlash sifatida ma'lumotlar banki (MB) deb, u ABT axborot ta'minlash tashkilotining kompleks vositasidir.

Axborotni qulay saqlash uchun ma'lumotlar bazasi aniq prinsiplar asosida fayllarga guruhlanadi. Fayl - bu ma'lumotlar to'plashni (axborot massivi) ifodalaydi, u klassifikatsiya belgisiga ko'ra guruhlanadi.

Shunday mexanizatsiyada mikro va mini EHM vositalari qo'llanishi analitik ishga hech qanaqa ta'sir ko'rsatmaydi. Bu yerda avtomatlashtirishga faqat hisoblash jarayoniga duch keladi, bu esa o'z navbatida analitik ishni kamaytiradi.

KABda shu kabi bo'g'inning yaratilishi quyidagi sabablarga chorlaydi :

- 1) Iqtisodiy tahlilning kompleksligi;
- 2) Korxona faoliyatining iqtisodiy ko'rsatkichlari hisobining yagonaligi;
- 3) Korxona ish natijasining umumiyliigi;
- 4)Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish uchun zaxirani aniqlash v mobilizatsiya qilish.

Agar xo'jalik faoliyati tahlili (XFT) masalalari har hil KABT bo'g'inlarida yechilsa, iqtisodiy tahlil kompleksiga erishish qiyin. Bu holda maslalar ko'rib chiqilmaydi, o'zaro bog'liqlik va o'zaro ta'siri bir ko'rsatkichlarning boshqa ko'rsatkichlarga o'rnatilgan, yani umumiylik bo'lib ko'rsatiladigan ko'rsatkichlar tizimiga kiritiladi. Buning barchasi korxona iqtisodiyotini boshqarishini qiyinlashtiradi, xo'jalik yurgizish samaradorligini tushiradi. Kompleks iqtisodiy tahlilda KABT ga qarashli mustaqil tizimning yaratilishi, korxonalar faoliyati tahlilining metodikasi mavjudligi bilan osonlashadi.

Bu metodikalarda analitik masalalar yechimi mavjud bo'lib, ular oson shakllanadi, algoritmlanadi va EHM da amalgam oshirilishi oson keshadi.

9.2. Elektron hisoblash mashinalari yordamida iqtisodiy tahlilni tashkil etish

KABT dagi bo'g'in iqtisodiy tahlilda tizimning yaratilishi ko'pgina tashkiliy savollarning axborot, matematik, texnik vositalar yordamida ta'minlanib, yechimini talab qiladi. Quyidagi asosiy bosqichlarni ko'rsatib o'tishimiz mumkin:

- 1)Axborot tizimining o'rganilishi;
- 2)Xo'jalik faoliyatining kompleks tahlili metodikasini ishlab chiqish;
- 3)EHMda yechish uchun iqtisodiy tahlil masalalarini tanlab olish;
- 4)Tanlab olingan tahlildagi masalalarning model va algoritmning chiqilishi;
- 5)Tanlab olingan masalalar yechimi uchun qo'shimcha axborotni ishlab chiqish.

Birinci bosqichda korxonadagi dastlabki hujjatlar ko'ribchiqiladi,hujjat yuritilishining tizimi o'rganiladi. Ikkinchi bosqichning vazifasi korxonada qabul qilingan iqtisodiy usullarning o'rganishi.

Bu metodoki kompleks iqtisodiy tahlil prinsplariga asoalangan. Kompleks iqtisodiy tahlilini o'tish sekin astalik bilan boshlanadi. Avvalam bor, EHMda masalalarning yechimi o'tkaziladi. Xo'jalik faoliyatining kompleks iqtisodiy tahlil metodikasida umumiy masalar birinchilardan EHMda tadbiq etish kerak bo'ladigan masalalar tahlaniib olinadi. Bu tanlov quyidagi prinsiplarga asosan o'tkaziladi:

- masalar muhimligi(asosiy iqtisodiyot ko'rsatkichlar tahlil qilinadigan masalalar tanlab olinadi);
- boshqaruv darajasida (korxona faoliyatining iqtisodiy ko'rsatkichlari–yillik, chorak, oylik hisobotlari, buxgalteriya, statistic,operativ hisoboti ma'lumotlari, dastlabki hujjatlar va hokazo).

Analitik masalalar yechish uchun ularning matematik yozuvi algoritmlashtirishi kerak, bu o'z navbatida to'rtinchi bosqichni o'z ichiga oladi. Kompleks iqtisodiy tahlil masalalarni yechish uchun hujjatlardagi ma'lumotlar yetarli bo'lmaydi. Shuning uchun savol-javob ma'lumotlari, visual kuzatish, hujjatlarning yangi shakllarini kiritishga murojaat qilishga to'g'ri keladi. Shuning bilan, beshinchi bosqichda kompleks iqtisodiy tahlil uchun yangi axborot tizimi yaratiladi.

Oltinchi bosqichda EHM da analitik misollarni yechish uchun dasturlar ishlab chiqiladi. Dasturlar mashina kodi tilida , hohlagan algoritmlash tilidatuzilishi mumkin. Bu esa ABT texnik bazasiga bog'liq.

Oxirigi bosqich – EHM yordamida kompleks iqtisodiy tizim metodikasini kirg'izish. Shuni aytib o'tish joyixki, EHMda tahlil masalalarini yechimini belgilangan dasturlar o'zi -o'zidan doimiy kompleks iqtisodiy tahlil o'tkazilishini ta'minlaydi. Kompleks iqtisodiy tahlil bo'g'inini adminisstrativ-huquqiy jihatdan ta'minlasi kerak, ya'ni korxona bo'limi va ma'lum odamlar, funksional tizimga javob berishini aniqlaydi (axborot hisoblash markaziga javob beradilar). Bunday bo'limga axborot hisoblash markazi kiradi.

Qiyin tashkiliy savollarning biri ABT sharoitida kompleks iqtisodiy tahlilning axborot bilan ta'minlanishini. Shuning axborot hisoblash mazkazida KABTdagi bo'g'in yagona ma'lumotlar bazasini yaratishi kerak. Shunga o'xshash masalalarni yechish uchun ma'lumotlarni qolda ishlab chiqarish maqsadga muvofiq emas, bu holda unig qiyinligidan EHM natijasiyaxshi bo'lmaydi. Barcha muhim axborot EHMning tashqi horirasida saqlanishi kerak, chunki umumiy hisoblash mashinasi magnit lentalarida, diskda, barabanda katta tashqi hotiraga ega. Bu paytda doimiy axborot, ya'ni har hil normoivlar, narxlar, tariflar va rejali ma'lumotlar, yil davomida o'zgarmaydigan, almashuvi va EMMning tashqi hotirasida saqlanishi kerak. Keyinchalik doimiy axborotga o'zgartirishlar kiritilishini ko'rib chiqish kerak, iqtisodiy axborotning kodlamoq tizimimni ishlab chiqishi kerak. Har hil shakldagi hujjatlarning qattiq unifikasiyalash va standartlashtirish kerak. EHM da axborotni avtomatlashtirishni ishlab chiqish asosiy bank ma'lumotlarini yaratib berolmaydi. ABTgi kompleks kompleka iqtisodiy tizim axborot bilan ta'minlashini , chiqish hujjatlarning shakllarini ishlab chiqishini ifodalaydi, standartlar o'lchami, tuzilishi bo'yicha oson, EHMda avtomatik to'ldirish ishlab chiqilishi kerak. ABTdagi kompleks iqtisodiy tahlilga qarashli tizimni matematik ta'minlanishi quyidagi savollar yechimini tug'diradi:

- 1) Matematik usullarni tanlash, shunga o'xshash masalalarga qarashli tizimni ko'zda tutmoq.
- 2) Tizimga qarashli dasturlarni EHMda masalalarni yechish.
- 3) Standart jadvallar, klssik shaklga ega analitik hisoblar o'tkazish.

Barcha dastlabkima'lumotkar, oxirigi natijalar, hisoblash usullari jadvallarga kirg'iziladi. Iqtisodiy xo'jalik faoliyati ishining rasmiylashtirish usuli hisobini, qo'lda yoki mexanizatsiyalashning kichik darajasida tashkil topgan. Tahlilda EHMdan qo'llanish usullari, hisoblar jadvali usullaridan foydalanishdan va kechish kerak. Keyin esa formulalar yordamida EHMda misollarni amalgam oshirish uchun ularni yechish algoritmini tuzish kerak. EHM faqat formulalar tilini tushunadi. Shuning uchun ham analitik masalalarni yechishning matematik usulu formulalar yordamida yozilishi kerak. Keyin esa formulalar yordamida EHMda masalalarni amalgam oshirish uchun, ularni yechish, algoritmni tuzish kerak.

9.3. Elektron hisoblash mashinalarida kompleks iqtisodiy tahlil masalalarini yechish

EHM da masalalarni yaechish uchun quyidagilar belgilanib ilishi kerak:

- maslarning iqtisodiy mohiyati, masala nomini, uning yechimi maqsadini, boshqaruv organlari ro'yxati;
- kirsh axborot, o'z ichiga hujjatlar shakli belgilanadigan operativ axborotni oladigan, me'yoriy axborot ;
- chiqish hujjati hamda chiqish hujjatlarini shaklini o'z ichiga oladigan , EHMda olinadigan mashinnogrammlar;
- boshqa masalalar uchun saqlanadigan ma'lumot;
- masalalarning keyingi yig'imi uchun yig'iladigan axborot;
- masala yechimi algoritmi, o'z ichiga kerakli izohlarni bazasidan oladi (blok sxema tuzilishi mumkin).

Misol uchun keyingi masalani ko'rib chiqamiz. Tayyor mahsulot ishlab chiqarish va jo'natish rejasini bajarilishi tahlili. Bu tahlil zavod bo'yicha o'tkaziladi va sexlarda yig'iladi. Qiymat va natural o'lchovlarda masalalar yechiladi. Bu masalni yechish maqsadi – ishlab chiqarishning va tayyor mahsulot sotishning o'z vaqtida va ritmik operativ tahlil. Masalani yechish uchun mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha birlamchi axborot, mahsulotni jo'natishga yuk xati, yig'im sexi rejalari, yig'ilgan bir dasta hujjat zavodning AXMga yetkazib oboriladi, mashina soxiblariga ma'lumotlar o'tkaziladi. Masalalar yechimi natijalari mashinagramma shaklida bo'lishi mumkin, bular o'z navbatida mahsulotni sotishga va eksport qilib byuroga jo'natiladi. bu masala har dekada va har oyda yechiladi.

Masala yechimini algoritmi:

- 1) dastlabki hujjatlardan axborot mashina tashuvchilarga o'tkaziladi. Natijada transport yuk xati massivlari paydo bo'ladi.
- 2) Sex yuk xati, buyurtma raqami va mahsulot shifri massivlari bo'yicha taxlanadi. Mahsulotni nomer va shifri bo'yicha mahsulot massivi tahlil dekada uchun yuk xatini olamiz.
- 3) Formulada ishlab chiqarilgan mahsulot shifri, sex nomeri va buyurtma nomeri bo'yicha qo'shib chiqiladi. Kompleks iqtisodiy tahlilini masalalarni barcha yechimlari EHMga o'tkazilishi, uning tezligini va sifatini oshiradi va xo'jaligining boshqaruvida yaxshi qirol bo'lib xizmat qiladi.

Demak, korxonalarda ishni avtomatlashtirilgan tarzda olib borilishi iqtisodiy samaradorlikni oshishiga olib keladi.

Qisqa xulosalar

Ushbu mavzuni o'rganish natijasida talabalar avtomatik boshqarish tizimining kompleks tahlildagi o'rni va ro'li, korxonada EHM yordamida iqtisodiy tahlilni tashkil etish yo'llari hamda elektron hisoblash mashinalarida kompleks iqtisodiy tahlil masalalarin yechish usullarini bilishlari kerak.

Savollar va topshiriqlar

1. Avtomatik boshqarish sistemasi sharoitida korxonalarning xo'jalik jarayonlarini tahlil qilishning ahamiyati.
2. Tahlil jarayonlarida ma'lumotlarni kompyuterlarda qayta ishlashning afzalliklari.
3. Avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimida iqtisodiy tahlilni avtomatlashtirishning istiqbollari.

Asosiy adabiyotlar

1. Shoalimov A.X. Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. Darslik. –T.: TDIU, 2010.
2. Казакова Р.П. Теория экономического анализа. Учебник. -М: ИНФРА 2008. -65-67 с.
3. Баканов М.И., Мельник М.В. Теория экономического анализа. Учебник. -М.: Финансы и статистика, 2007. -96-106 с.
4. Чиркова М.Б., Коновалова Е.М. Анализ хозяйственной деятельности. Учебное пособие. – М.: Эксмо, 2008. -42-46 с.
5. Вахобов А. ва бошқалар. Молиявий ва бошқарув таҳлили. Дарслик. -Т.:Шарк, 2005. -39 б.
6. www.cer.uz- (Центр экономического исследования)
7. www.msu.ru – (МГУ)

Izohli lug'at

Analiz - yunoncha “analyse” so'zidan kelib chiqqan bo'lib, “bir butunni bo'laklarga bo'lib o'rganish” degan ma'noni anglatadi yoki biror jarayonni o'rganishda umumiylikdan xususiylik sari tadqiq qilish tushuniladi.

Sintez - yunoncha «synthesis» soʻzidan olinib, umumlashtirish degan maʼnoni bildiradi yoki biror obʼekt (hodisani, jarayonni) oʻrganishda xususiylikdan umumiylik sari tadqiq tushuniladi.

Deduktsiya - tadqiqot yoki biror obʼekt (hodisani, jarayonni) oʻrganishda umumiylikdan xususiylik sari oʻtilishi tushuniladi.

Induktsiya - tadqiqotni yoki biror obʼekt (hodisani, jarayonni) xususiylikdan umumiylik sari oʻtilishi tushuniladi.

Boshqaruv tamoyillari - iqtisodiyotning barcha sohalarini boshqarish tizimining tuzilishi va amal qilinishini belgilab beruvchi asosiy qoida.

Boshqaruv tizimi - boshqarishning maqsadlari, tarkibi, shakli va usullari majmuasi. U dinamik boʻlib, ijtimoiy - iqtisodiy sharoitlar oʻzgarishi bilan uning unsurlarini aniq mazmuni ham oʻzgaradi.

Metod(usul) - yunon tilidan olingan boʻlib, tabiat hamda jamiyatda sodir boʻlayotgan hodisa va jarayonlarni oʻrganish va bilish usulidir. Muayyan fanning predmetini oʻrganish usuli.

Metodologiya(uslubiyat) - muayyan fanning predmetini oʻrgatish usuli, unda qoʻllaniladigan yondashuvlar, usullar majmuasi.

Ichki xoʻjalik rezervlar(imkoniyatlari) - xoʻjalik yuritish samaradorligini oshirish imkoniyatini aniqlashda ijobiy taʼsir etuvchi omillar harakatini kuchaytirish va ularning salbiy taʼsirini tugatish tushuniladi.

Omillar - u yoki bu iqtisodiy koʻrsatkichga ijobiy hamda salbiy taʼsir koʻrsatuvchi faol harakat qiluvchi kuchlar tushuniladi.

Sabab - keng koʻlamdagi kompleks omillar tizimiga nisbatan qoʻllanilib, kompleksni tashkil etuvchilar esa omillar deyiladi.

Mehnat omillari - korxonaning ishchi kuchi bilan taʼminlanishi, ish vaqtidan foydalanish va mehnat unumdorligi darajasini ifodalovchi koʻrsatkichlar.

Mehnat vositalari omillari - korxonaning asosiy vositalar bilan taʼminlanganligi, tarkibi, texnik holati va ulardan foydalanish samaradorligini ifodalovchi koʻrsatkichlar.

Mehnat predmetmetlari omillari - korxonaning xom ashyo va asosiy materiallar bilan taʼminlanganligini hamda ulardan foydalanish samaradorligini ifodalovchi koʻrsatkichlar.

Iqtisodiy tahlilning maxsus usullari - taqqoslash, guruhlashtirish, mutlaq va nisbiy miqdorlar, indeks, dinamika, bartaraf etish, zanjirli bogʻlanish, etakchi boʻgʻinni ajratib qoʻyish, koeffitsientlar, foizlar, oʻrtacha miqdorlar, qayta hisoblash, koʻrsatkichlarning bajarilish foizi va oʻsish surʼatidagi farq, mutlaq farq kabilar.

Iqtisodiy-matematik usullar - integral, korrelyatsiya, regressiya, omillar tizimini determinlashgan modellarda aks ettirish, nazariy o'yin kabilar.

Retrospektiv(joriy) tahlil - hisobot davri tugashi bilan buxgalteriya, statistik va tezkor hisobotlar hamda hisobdan tashqari axborot manbalariga asosan o'tkaziladigan tahlil.

Qayta hisoblash usuli - natija o'zgarishiga bitta yoki ikkita omil ta'sir ko'rsatganda qo'llaniladigan usul.

Zanjirli almashtirish usuli - natija o'zgarishiga uchta va undan ko'p omillar ta'sir ko'rsatsa, ular o'rtasidagi bog'liqlik funktsional bo'lganda qo'llaniladigan usul.

Istiqbol tahlili - korxonaning kelgusi faoliyatini oldindan o'rganish sodir bo'ladigan jarayonlarni oldindan belgilash maqsadida amalga oshiriladigan tahlil.

Texnik-iqtisodiy tahlil - kompleks iqtisodiy tahlil va muhandislik tahlilining birikishi asosida hosil bo'lgan tahlil.

Fikrlar hujumi usuli - biror bir muhim masalani, muammoni hal etish uchun tashkil qilingan bir qancha mutaxassislar va olimlardan iborat ijodiy guruhning g'oyalari majmuasidir.

Kompleks tahlil - korxona faoliyatini makon va zamon nuqtai nazaridan barcha tuzilmalari bilan birga batafsil tahlil qilishdir.

Funktsional qiymat tahlili (F.Q.T) - har bir bajariladigan funktsiyani (asosiy, yordamchi va keraksiz) qiymat jihatdan baholab, mahsulotning (ish, xizmat) samaradorligini va sifatini oshirgan holda keraksiz (disfunktsiya) funktsiyalarni bartaraf etish evaziga ichki xo'jalik rezervlarini axtarib topish va korxona aylanmasiga (oborotiga) solishga qaratilgan tahlildir.

Omili tahlil - natija ko'rsatkichining o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash va ularning ta'sir doirasini hisoblash usullari majmuasini o'zida ifoda ettirgan tahlildir.

Moliyaviy tahlil - xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning moliyaviy natijalari va moliyaviy holatini o'rganishga qaratilgan tahlildir.

Boshqaruv tahlili - korxona ma'muriyati, mulk egasi va mutaxassisleri tomonidan ichki xo'jalik rezervlarini aniqlash va ularni ishga solish hamda samaradorlikni oshirishga qaratilgan tahlildir.

Yalpi ijtimoiy mahsulot - moddiy ishlab chiqarish barcha tarmoqlarining iqtisodiy rivojlanishini umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar.

Yalpi mahsulot - tarkibiga tovar mahsuloti qo'shuv tugallanmagan ishlab chiqarishning qoldig'i qo'shuv korxonaning o'zida tayyorlangan yarim - fabrikatlar va asbob - uskunalar kiradi.

Hajm ko'rsatkichlari - yalpi, tovar, sotilgan, sof va me'yoriy sof mahsulotlar.

Tovar mahsuloti - barcha ishlab chiqarish bosqichlarini o'tgan, to'la butlangan, texnika nazorati bo'limidan o'tgan va omborga topshirilgan mahsulot.

Sotilgan mahsulot - tovarlar iste'molchilarga jo'natilib uning haqi mol yuboruvchilarning bankdagi hisob - kitob raqamiga o'tkazilishi tushuniladi.

Sof mahsulot - tovar mahsulot bilan uni ishlab chiqarishga qilingan moddiy sarflar va asosiy vositalar va nomoddiy faollarning amortizatsiyasi summasi o'rtasidagi farq.

Fond samarasi (qaytimi) - asosiy ishlab chiqarish vositalarining bir so'miga ishlab chiqariladigan mahsulot miqdoridir.

Fond sig'imi - bir so'mlik mahsulotga to'g'ri keladigan asosiy ishlab chiqarish vositalarining qiymati.

Materiallar samarasi - moddiy xarajatlarning bir so'mi hisobiga qancha mahsulot ishlab chiqarilganligini ko'rsatadi.

Material sig'imi - bir so'm tovar mahsuloti ishlab chiqarish uchun qancha (necha tiyin) moddiy xarajatlar to'g'ri kelishini ko'rsatadi.

Moliyaviy natija - korxona faoliyatining foyda summasi va rentabellik darajasida ifodalanaigan yakunidir.

Yalpi foyda - mahsulotni sotishdan tushgan daromadni tavsiflaydi va sof tushum va sotilgan mahsulot tannarxi o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadi.

Operatsion foyda(asosiy faoliyati foydasi) - yalpi foydadan davr xarajatlari va boshqa operatsion xarajatlar chegirilishi va asosiy faoliyatdan boshqa daromadlar qo'shilishi natijasida hosil bo'lgan foyda.

Umumxo'jalik faoliyatidan olingan foyda(hisobot foydasi) - operatsion foydaga moliyaviy faoliyatning daromadlarini qo'shilishi va moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar chegirilishi orqali hosil bo'lgan foyda.

Soliq to'lagunga qadar foyda - umumxo'jalik faoliyatidan kelgan foydaga favquloddagi foydani qo'shilishi va favquloddagi zararni chegirish orqali hosil bo'lgan foyda.

Sof foyda - soliq to'lagunga qadar foydadan daromad (foyda) solig'i va foydadan boshqa soliqlar va yig'imlarni chegirilishi orqali aniqlangan foyda.

Rentabellik - jami ijtimoiy ishlab chiqarish va har bir korxonaning iqtisodiy hamda moliyaviy samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkich.

Jami aktivlarni rentabelligi (mulk rentabelligi) - korxonaning asosiy va aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligi darajasini ko'rsatadi. U sof foydani jami aktivlarni o'rtacha qiymatiga nisbati tariqasida aniqlanadi.

Balansni likvidligi - balansdagi likvid bo'lgan mablag'larning majburiyatlarni qoplash darajasi tushuniladi.

Aktivlarni likvidligi - balans likvidligini aksi bo'lib, vaqt bo'yicha aktivlarni pul mablag'lariga aylanishi tushuniladi.

Joriy likvidlik koeffitsienti - u aylanma aktivlarga qo'yilgan moliyaviy resurslarning necha so'mi joriy majburiyatlar bir so'miga to'g'ri kelishini ifodalaydi. U joriy aktivlarni joriy majburiyatlarga nisbati tariqasida aniqlanadi.

Muddatli likvidlik koeffitsienti - u pul mablag'lari, sof debitorlik qarzlari summasini joriy majburiyatlarga bo'lish orqali aniqlanadi.

Mutlaq likvidlik koeffitsienti - u pul mablag'larining joriy majburiyatlariga nisbati sifatida aniqlanadi.

Moliyaviy mustaqillik koeffitsienti - u korxonaning o'z mablag'larining xo'jalik mablag'lari umumiy summasiga nisbati tariqasida aniqlanadi.

Debitor qarzlari - aynan tahlil qilinayotgan korxona aylanma mablag'larining bir qismi boshqa korxonalar aylanmasida qatnashishi tushuniladi.

Kreditor qarzlari - o'zga korxonalarning aylanma mablag'larining bir qismi aynan tahlil qilinayotgan korxona aylanmasida qatnashishi tushuniladi.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Ўзбекистон Республикаси қонунлари.

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2010. -40 б.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги Қонуни. 1996 йил 30 август. Ўзбекистоннинг янги Қонунлари. №14. –Т.: Адолат, 1996.
3. Ўзбекистон Республикасининг “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорлар ҳуқуқларини ҳимоялаш тўғрисида”ги Қонуни. Ўзбекистоннинг янги Қонунлари. №14. –Т.: Адолат, 1996.

II. Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонлари ва қарорлари.

4. “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик” Давлат дастури. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори. 07.02.2011 й. № ПҚ-1474.
5. “Монополияга қарши ишларни тартибга солиш ва рақобатни ривожлантириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” : Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 26 февралдаги ПФ-4191-сон Фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами – 9 сон – 2010. - 9 март.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори. Ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилмани янада ривожлантириш юзасидан қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида. 2009 йил 20 январь, ПҚ-1041-сон.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори. Маҳаллий ноозик-овқат истеъмол товарлари ишлаб чиқариш кенгайтирилишини рағбатлантириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида. 2009 йил 28 январь, ПҚ-1050-сон.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармойиши. Иқтисодий ночор корхоналарни тижорат банкларига сотиш тартибини тасдиқлаш тўғрисида. 2008 йил 19 ноябрь, Ф-4010-сон.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Бозор ислохотларини чуқурлаштириш ва иқтисодиётни янада эркинлаштириш соҳасидаги устувор йўналишлар амалга оширилишини жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2005 йил 14 июндаги ПФ-3618-сон Фармони.

III. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қарорлари ва Ўзбекистон Республикаси вазирликларининг ҳуқуқий- меъёрий ҳужжатлари

10. О мерах по дальнейшему развитию и модернизации предприятий текстильной промышленности и расширению производства отечественных непродовольственных потребительских товаров на 2009-2011 годы: Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан от 20 августа 2009 года № 236 //Собрание законодательства Республики Узбекистан – 2009. - № 34. – 372.

11.Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ”Паст рентабелли, зарар кўриб ишлаётган, иқтисодий ночор давлат корхоналарини ва объектларини хусусийлаштиришни жадаллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори, 2003 йил август. 368-сон.

12.Ўзбекистон Республикаси молия вазирининг 2002 йил 27-декабрдаги "Молиявий ҳисобот шакллари ва уларни тўлдириш бўйича қоидаларни тасдиқлаш тўғрисида"ги 14-сон буйруғи (ЎЗР АВ томонидан 24.01.2003 йилда 1209-сон билан рўйхатдан ўтказилган).

13. Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қарори. 5.02.1999 №54 сон. Бухгалтерлар ва аудиторлар Ассоциациясининг нашриёт маркази. Т.,2001 .

IV.Ўзбекистон Республикаси Президентнинг асарлари

14. Каримов И.А. 2012 йил ватанимиз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади. (Президент Ислом Каримовнинг Вазирлар Маҳкамасининг йил яқунларига бағишланган 2012 йил 19 январдаги йигилишдаги маърузаси).

15. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз Ватанимиз тараққиётини юксаттириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. - Президент Ислом Каримовнинг 2010 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2011 йилга мўлжалланган энг муҳим устувор йўналишларга бағишланган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси //Халқ сўзи, 2011 йил 22 январь.

16. Ислом Каримов. Демократик ҳуқуқий давлат, эркин иқтисодиёт талабларини тўлиқ жорий этиш, фуқаролик жамияти асосларини қуриш – фаровон ҳаётимиз гаровидир. –Т.: “Ўзбекистон”. НМИУ, 2007. -64 б.

V. Дарсликлар

17. Shoalimov A.X. Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. Darslik. –T.: TDIU, 2010. -265 б.
18. Берднюкова Т.Б. Анализ и диагностика финансово-хозяйственной деятельности предприятия. Учебник. –М.: Инфра-М., 2010. -293 с.
19. Савицкая Г.В. Теория экономического анализа. Учебник. –М.: ИНФРА, 2010.-354 с.
20. Олишневская Н.Т. Экономический анализ. Учебник. –М.: Аст.Полиграфиздат, 2010. -458 с.
21. Шеремет А.Д. Теория экономического анализа. Учебное пособие. – М.: Финансы и статистика, 2010. -412 с.
22. Басовский Л.Е. Экономический анализ. Учебник. –М.: Риор, 2009. -512 с.
23. Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. Учебник. –М.: Инфра, 2009.-463 с.
24. Казакова Р.П. Теория экономического анализа. Учебник. –М.: ИНФРА, 2008. -264 с.
25. Баканов М.И., Мельник М.В. Теория экономического анализа. Учебник. -М.: Финансы и статистика, 2007. -362 с.
26. Шадрин Г.В. Теория экономического анализа. Учебник. - М.: Новое знание, 2006. -287 с.
27. Гинзбург А.И. Экономический анализ. Учебник. -СПБ.: Питер, 2007. -603 с.
28. Вахобов А. ва бошқалар. Молиявий ва бошқарув таҳлили. Дарслик. -Т.:Шарк, 2005.-584 б.
29. Ергешев Е.Е. Иқтисодий ва молиявий таҳлил. Дарслик. –Т.: Консгаудитинформ, 2005.-374 б.

VI. Ўқув қўлланмалар

30. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг “Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир” ҳамда “Асосий вазифамиз – Ватанамиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир” номли маърузаларини ўрганиш бўйича ўқув-услубий мажмуа. – Тошкент: Иқтисодиёт. - 2010.
31. Бу муқаддас Ватанда азиздир инсон. Ўзбекистоннинг 19 йил мустақил тараққиёт йўлида жамиятни модернизациялаш ва иқтисодиётни инновацион ривожлантиришнинг дадил одимлари ва муваффақиятлари: талаба ёшлар ва кенг жамоатчилик билан учрашувларда

фойдаланиш учун ижтимоий-иқтисодий ва маънавий-маърифий мавзуда илмий-оммабоп рисола. – Т.: “Иқтисодиёт”, 2010. - 148 бет.

32. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг БМТ саммитининг Мингйиллик ривожланиш мақсадларига бағишланган ялпи мажлисидаги нутқини ўрганиш бўйича ўқув-услубий мажмуа. Тошкент: “Иқтисодиёт” нашриёти, 2010. – 146 бет.

33. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг 2010 йил 12 ноябрдаги қўшма мажлисидаги “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” мавзусидаги маърузасини ўрганиш бўйича ўқув-услубий мажмуа, Т.: “Иқтисодиёт” 2010.

34. Shoalimov A.X. Tojiboyeva Sh.A. Moliyaviy va boshqaruv tahlili. O'quv qo'llanma. –Т.: TDIU, 2010. -367 b.

35. Ермолович Л.Л. Анализ хозяйственной деятельности в промышленности. Учебное пособие. –Минск.: Современная школа. 2010.-270 с.

36. Шоалимов А.Х., Тожибоева Ш.А. Иқтисодий таҳлил назарияси. Масалалар тўплами. – Т.: ТДИУ, 2010. -30 б.

37. Камышанов П.И., Камышанов А.П. Бухгалтерская финансовая отчетность: составление и анализ. Учебное пособие. – 5-е издание. – М.: Омега-Л, 2010. -326 с.

38. Басовский Л.Е. Экономический анализ. Учебное пособие. –М.: Риор. 2009. -485 с.

39. Казакова Р.П. Теория экономического анализа. Учебное пособие. - М: ИНФРА, 2008 . -354 с.

40. Савицкая Г.В. Анализ эффективности и рисков предпринимательской деятельности. Учебное пособие. -М: ИНФРА, 2008.-198 стр.

41. Чиркова М.Б., Коновалова Е.М. Анализ хозяйственной деятельности. Учебное пособие. –М.: Эксмо, 2008. -426 с.

42. Титов В.И. Анализ и диагностика финансово хозяйственной деятельности предприятия. Учебное пособие. –М.: “Издательский дом Дашков И К”, 2007.-412 с.

43. Баканов М.И., Мельник М.В. Теория экономического анализа. Учебное пособие. -М.: Финансы и статистика, 2007. -302 .

44. Пардаев М.Қ., Шоалимов А.Х. Бошқарув таҳлили. Ўқув қўлланма. - Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2005. -296 б.

45. Шеремет А.Д. Р.С. Сайфуллин. Методика финансового анализа. Учебное пособие. –

М.: ИНФРА, 2007. -382 с.

46. Shoalimov A.X. Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. O'quv qo'llanma. –Т.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi adabiyot jamg'armasi, 2005. -165 б.

47. Шадрин Г.В. Теория экономического анализа. Учебное пособие. –М.:ИНФРА, 2004. - 264 с.

48. Pardayev M.Q., Isroilov B.I. Iqtisodiy tahlil. O'quv qo'llanma. –Т.: Mehnat, 2004. -490 б.

49. Акрамов Э.А. Корхоналарнинг молиявий ҳолатини таҳлили. Ўқув қўлланма. – Т.: Молия, 2003. -239 б.

VII. Статистика тўпламлари маълумотлари

50. Инвестиции республики Узбекистан 2010. Статистический сборник. – Т.: Госкомитет РУз по статистике, 2010. – 148 с

51. Промышленность республики Узбекистан 2009. Статистический сборник. - Т.: Госкомитет РУз по статистике, 2008. – 156 с.

VIII. Интернет сайтлари

52. www.pravo.eastink.uz- (Сборник экономических законодательств).

53. www.iaa.org.uk- (The Institute of Internal Auditors-United Kingdom).

54. www.gov.uz- (Новости правительства Узбекистана).

MUNDARIJA

Kirish.....	5
I mavzu. Iqtisodiy tahlilning rivojlanish tarixi va fan sifatida shakllanishi	7
II mavzu. Iqtisodiy tahlilning mazmuni, predmeti va vazifalari	18
III mavzu. Iqtisodiy tahlilning metodi va unda qo'llaniladigan an'anaviy usullar.....	24
IV mavzu. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiy-matematik usullari.....	33
V mavzu. Iqtisodiy tahlilning turlari va ularning axborot manbalari.....	41
VI mavzu. Iqtisodiy tahlil ishlarini tashkil qilash	53
VII mavzu. Kompleks iqtisodiy tahlil va ishlab chiqarishning muhim samaradorlik ko'rsatkishlarini tahlil qilishning metodik asoslari.....	56
VIII mavzu. Korxonalar moliyaviy faoliyatini tahlil qilish usullarini asoslari.....	82
IX mavzu. Avtomatik boshqarish sistemasida iqtisodiy tahlil.....	93
Izohli lug'at	100
Adabiyotlar ro'yxati.....	104
Mundarija.....	108